

Raffay Endre

AZ ARACSI TEMPLOMROM

*Tanulmányok az 1200 körüli
évtizedek magyarországi művészetéről, I.*

Forum Könyvkiadó

A fotók és reprodukciók a szerző munkái

A kötet megjelenését a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság, valamint a Magyar Nemzeti Tanács támogatta

© Raffay Endre, 2005

TARTALOM

Előszó	5
I. Bevezetés	9
I.1. Az aracsi romok felfedezése	13
I.2. A templomrom ábrázolásai	16
I.3. Ásatások Aracson	20
I.3.1. A kolostori épületek	24
I.3.2. Az aracsi kő	24
I.4. Műemlékvédelmi tevékenység Aracson	28
I.5. A templomrom irodalma	31
II. A romok leírása	33
II.1. A keleti homlokzat	34
II.2. A nyugati homlokzat	36
II.3. Az északi homlokzat	39
II.4. A déli homlokzat	42
II.5. A torony	42
II.6. A romtemplombelső	44
II.7. Az építésmenet	52
III. A díszítőfaragványok típusai és leírásai	53
III.1. Antikizáló fejezetek	54
III.1.1. Akantuszos szélű leveles antikizáló fejezetek	55
III.1.2. Sásleveles antikizáló fejezetek	59

III.2. Gótikus fejezetek	62
III.2.1. Két levélsoros gótikus fejezetek	62
III.2.2. Egy levélsoros gótikus fejezetek	65
III.3. Figurális konzolok	68
IV. Az aracsi templom az 1200 körüli művészetben	70
IV.1. A templom alaprajzának és felépítményének kapcsolatai	70
IV.2. A homlokzatok összefüggései	84
IV.3. A díszítőfaragványok eredeztetése	88
V. Összefoglalás	99
Jegyzetek	103
Rövidítés- és irodalomjegyzék	111
Életrajz	119

ELŐSZÓ

A Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről című sorozat első két kötete három művészettörténeti tanulmányt tartalmaz. Közülük kettő egy-egy templomrom művészetével foglalkozik, azok építészeti maradványait és épületszobrászati részleteit egyaránt tárgyalja, míg a harmadik témája kizárólag épületszobrászati vonatkozású. A tárgyalt emlékeket a szakirodalom mint egymáshoz közeli időben létrejötteket kezeli, és köztük kapcsolatokat tételez fel.

A három tanulmány közül elsőként a jelen kötetével, az aracsi templomromról szólóval foglalkoztam. Később írtam az aracsi kőfaragók tanultságának az eredetére vonatkozó tanulmányaimat összefoglaló munkát, amely az esztergomi antikizáló fejezetplasztika kompozíciós megoldásait és azok rokonait tárgyalja, valamint a vértesszentkereszti romról szóló írást, amelynek a kutatását az Aracson megfigyelt építészeti megoldások előképeinek a vizsgálata indította el.

Az aracsi templomrom című tanulmány eredeti változata Tóth Sándor vezetésével írt szakdolgozatnak készült, amelyet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékén 1997-ben védtem meg. Kutatásaim eredményeinek publikálásával, illetve konferenciákon való előadásával többször foglalkoztam. A szakdolgozat rövidített változatban *A középkori Dél-Alföld és Szer* című tanulmánykötetben jelent meg 2000-ben. Ez szakmabeliek szűk körében terjesztett könyv, a tudomány iránt tágabb összefüggésekben érdeklődők, még magával a templomrommal foglalkozók előtt is, észrevétlen maradt. Részből ezt felismerve vállalkoztam a megjelent szöveg újbóli elővételére, és egy újabb publikáció számára való átdolgozására. Ennek az eredményeként most egyrészt a szakdolgozatnak olyan részei kerülnek közlésre, amelyek a tanulmánykötetben terjedelmi okok miatt nem jelenhettek meg, másrészt néhány újabb megállapítással jelentkezem.

Az aracsi templom művészetének összefüggéseit kutató kérdéseket nemcsak a korabeli emlékműnek a háborúk és más pusztítások által megzavart volt, hanem a korunkra fennmaradt emlékek tudományos feldolgozatlanosságának vagy értékelésének az elégtelensége, illetve elavultsága miatt sem lehet maradéktalanul megválaszolni. Amíg az elpusztult emlékekre vonatkozó tárgyi ismeretek esetleg egy-egy szerencsés ásatástól és az eredmények publikációjától, vagyis a régészet oldaláról várhatók, addig a művészettörténeti irodalom említett hiányosságainak a pótlásához, a felmerülő új problémák megoldásához a sorozat következő kötetében szolgáltatok adalékokat. Ezek közlését az aracsi templom tanulmányozásához, értékeléséhez, illetve az általam felvázolt értékelési lehetőségek jobb megértéséhez is szükségesnek tartom.

A sorozat második kötetének esztergomi tanulmányát a királyi palota Szent István Termének füzérdíszes fejezete köré szerveztem. A darabra, annak ellenére, hogy az Árpád-kori Magyarország egyik legismertebb faragványa, csak néhány szakirodalmi észrevétel vonatkozik. A fejezet és a további esztergomi antikizáló faragványok már a szakdolgozat írásakor felkeltették a figyelmemet, de komolyabb kutatásukra csak az 1997-ben, Marosi Ernő felügyeletével megkezdett PhD tanulmányaim keretében került sor. Munkám a 2003-ban befejezett és a következő évben megvédett *Magyarországi növénydíszes fejezetsfaragványok az 1200 körüli évtizedekben, valamint kompozíciós összefüggések és stílusrétegek az esztergomi és a pilisszentkereszti művészeti körökben* című doktori disszertációm megfogalmazása előtt született, de a jelenlegi formáját a disszertációra való hivatkozásokkal és a 2004-es kutatásaim eredményeivel vagy az azokra való utalásokkal kiegészítve nyerte el. A 2004-es kutatásaim, amelyeket Eötvös-ösztöndíjasként a fiesolei European University Institute vendégkutatójaként Firenzében és Modenában végeztem, az esztergomi antikizáló faragványok modenai kapcsolataival foglalkoztak, eredményeiben kiteljesítve és megerősítve a disszertációm vonatkozó téziseit, illetve kiteljesítve azt a vizsgálatot, amelynek első eredményeiről még 1998-ban, a Kilitóban adtam hírt.

A Csák nemzetség vértesszentkereszti monostorával foglalkozó tanulmány építészettörténeti vonatkozású része 2001-ben készült. Megfigyeléseimet, amelyekre az ásató régész publikációit felhasználva és a helyszínen elvégezhető megfigyelések alapján tettem szert, ugyanebben az évben egy rövid írás formájában, a Paradisum plantavit című pannonhalmi kiállítás kötetében ismertettem. A tanulmánynak a fejezetfaragványokat és azok összefüggéseit tárgyaló részei – amint azt a témának a növénydíszes fejezetekre való korlátozása jelzi – a disszertációm számára készültek.

E könyv megjelentetésének az ötlete Kalapis Zoltántól származik, aki nek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Az ötlet megvalósításának az érdekében tett lépéseiért Bordás Győzőnek vagyok hálás. A tanulmányhoz tanárom és mesterem, Tóth Sándor nyújtott szakmai tanácsokat: az aracsi romról szóló szakdolgozatomat az ő vezetésével készítettem, az esztergomi tanulmányt is a kezdetektől kísérte figyelemmel, észrevételeit Vértesszentkereszt kutatásakor is kamatoztattam. Eredményeimhez a múzeumok és kőtárak, illetve a vizsgált épületek – mindenekelőtt a modenai székesegyház – alkalmazottainak segítőkészsége nagyban járult hozzá. A könyv szövegének nyelvi gondozásáért édesanyámat és Nóti Juditot illeti köszönet. Ugyancsak köszönetet mondok édesapámnak, aki elsőként hívta fel a figyelmemet az aracsi templomrom létére, valamint Raffay Imrének, a becsei Varnyú és a törökbecsei Szekeres család tagjainak, akik az aracsi romoknál végzett helyszíni tanulmányaim kivitelezésében játszottak szerepet. Hálával tartozom természetesen családom más tagjainak – elsősorban feleségemnek – is, akik a számítógépes szövegszerkesztés- és képrögzítésbeli ismereteikkel, de mindenekelőtt a kitartó türelmükkel és anyagi áldozatvállalásukkal járultak hozzá a művek létrejöttéhez.

Végezetül, de nem utolsósorban, köszönetemet fejezem ki a Cambridge-i Egyetem St. Edmund's College-ának, amelynek vendégszeretetét a 2001–2002-es tanévben élvezve tanulmányaimmal foglalkozhattam, valamint köszönetemet fejezem ki a fiesolei European University Institute-nak és a firenzei Kunsthistorisches Institute-nak, ahol Eötvös-ösztöndíjasként e tanulmányomat is újabb eredményekkel gazdagíthattam.

R. E.

„A művészi alkotás értelmezése által fölvetett problémák szinte szorongató ellentmondások köntösében jelentkeznek. A műalkotás teljes egyediségre törekszik, valami egész, valami abszolút akar lenni, ugyanakkor azonban bonyolult viszonyok rendszerébe illeszkedik.”

(Henri Focillon)¹

I. Bevezetés

„(. . .) most e rom elkerülhetetlen és tökéletes veszte felé közeleg (. . .) legyen szabad tehát remélni, hogy a jelen leíráson kívül még más tüzetesebben szóló emléke is fog készülni addig, míg végképi elenyészte készülhet.”²

E gondolatokkal fejezi be Henszlmann Imre az aracsi településről elnevezett XIII. századi, háromhajós, háromapszisos, boltozott, kolostori téglabazilika romjairól szóló – ezt a történetük során első ízben a tudomány tárgyaként értékelő – tanulmányát. A templom „végképi elenyészte”-t az állagmegóvó munkák megakadályozták ugyan, de a romok részletes művészettörténeti feldolgozására több mint egy évszázadig nem került sor. A hiányt néhány évvel ezelőtt megkezdett kutatásaimmal és publikációimmal igyekszem pótolni.³

Az aracsi településről elnevezett templom maradványai a Bánát mai szerbiai részén, a Tisza menti Törökbecse (Novi Bečej), Beodra (Novo Miloševo) és Basahíd (Bašaid) közti határban, enyhe magaslat szerény ligetében helyezkednek el. A területet keletről a Galád folyó árka határolja, amely körül leelő – pusztai terület. A nyugati homlokzat előtt – a pusztai síkság felé lanásodó területen – földutak tagolta szántóföldek húzódnak (1., 2. kép).

A templomtól északra kolostori épületek emelkedtek, az ellenkező oldalon a régészek település nyomait fedezték fel. A régészeti kutatásokról az I.3. alfejezetben szólok bővebben. Ez a település Miomir Petrović elsősorban térképészeti kutatásaira alapozott véleménye szerint nem azonosítható – ahogyan azt korábban tették – Araccsal; ez a helynév a romok környezetére csak a XVIII. század óta vonatkoztatható, illetve Aracsot a romoktól északra körülbelül húsz kilométerre elhelyezkedő, mára szintén elpusztult – Gradište lelőhelynévvel jegyzett – településsel lehet kapcsolatba hozni.⁴ A kutatás jelenlegi álláspontja szerint tehát a romok körül létezett település középkori nevét nem ismerjük. Tekintve, hogy a művészettörténeti és a régészeti szakirodalom az aracsi jelzőt a templomra kezdettől fogva használja, ezen én sem kívánok változtatni. A hagyomány Pusztatemplomként vagy Góthegyházaként ismeri a romokat.

Eredeti településnév hiányában a templom építési idejének meghatározásához, építtetői kilétének, szerzetesrendjének és titulusának megállapításához nem hívhatók középkori források segítségül.⁵ A templom csak a régészet és a művészettörténet eszközeivel és módszereivel vizsgálható.⁶

Az aracsi településről elnevezett romok egy háromhajós hosszházú és kelet felé néző szentélyrésszel ellátott, boltozott templomépület maradványai. A hosszházat három-három pillér 1,72:1,0 arányban osztja középső fő- és kétoldali mellékhajókra, amelyek alaprajzilag azonos hosszúságúak. A hajók a felépítményben bazilikális szerkezetet alkotva illeszkednek egymáshoz. A templom kereszthajó nélküli, de az apszisok előtti szakasz hosszanti irányban nyújtottabb, mint a nyugatabbi három. Az északi mellékhajó keleti szakasza felett torony emelkedik. A keleti oldalhoz csatlakozó szentélyrészt három apszis alkotja, amelyek közül az oldalsók nem a mellékhajók tengelyében, hanem attól a közép felé eltolódva helyezkednek el. Az apszisok belül félköríves, kívül a falvastagságnak megfelelően egymásra metsződő alaprajzon emelkednek. A templomnak a külső falsíkoktól mért teljes hosszúsága 26,64, szélessége pedig 15,47 méter.

Az épületből az 1863-as pusztulást követően a nyugati homlokzati fal, a szentélyrész az északi árkádsor csatlakozó két szakaszával és a toronnyal, valamint az ezekhez tartozó falszakaszok maradtak fenn (3., 4. kép).⁷ Az

1970-es és 1980-as évek rekonstrukciós munkálatainak alkalmával újjáépítették az északi árkádsor elpusztult nyugati és a déli sor első nyugati és keleti elemeit, valamint részben a főhajófalakat is. A mellékhajók 2,5–3 méter magasságú oldalfalai is ekkor készültek (5. kép).

A templomot téglából emelték, de a szerkezeti elemek nagy része kőburkolattal ellátva vagy kőből készült, amint a díszítőfaragványok is. A szürkésfehér kőanyag a geológusok szerint Sóvár (Szalánkemén, Slankamen) tájáról, a Fruška gorából származik.⁸ Az építési helyszínre való szállítást valószínűleg a Tisza vízi útján oldották meg. A régészeti feltárások padlólapok, oszloptörzsek és lábzatok töredékeit azonosították, amelyek anyaga a művészettörténeti szakirodalomban vörös márványként meghatározott tömött vörös mészkő⁹, amely Tóth Mária megállapítása szerint nem azonos az Esztergom környéki bányákból kikerült kőanyaggal, hanem talán Erdélyből származtatható.¹⁰ A szállítást ebben az esetben a Maroson és a Tiszán kellett lebonyolítani.

I.1. Az aracsi romok felfedezése¹¹

Az aracsi településről elnevezett kolostortemplom romjait a XIX. század a romantika szellemében fedezte fel. A felfedezést jelentő és a romokat első ízben interpretáló alkotások – két írásmű és egy festmény – a keletkezési, illetve a rendeltetési helyük alapján a rom földrajzi környezetéhez, Torontál vármegyéhez kötődnek. Bárány Ágoston¹² a *Társalkodó*ban megjelent írásait 1835-ben és 1837-ben Nagybecskerekben fogalmazta meg¹³, a festmény az 1840-es években a Karátsonyi család beodrai birtokközpontjában álló kastélyába készült.¹⁴

Bárány Ágoston írásainak értékét a romokat, ezek környezetét és történetét a romkultusz és a nemzeti romantika tárgyaként felfedező és interpretáló mivoltában látom. A romkultusz a XVIII. század utolsó harmadában jelentkezett Magyarországon: a főleg gótikus stílusú, valódi és épített romok, eredetileg mint az angolkertek melankolikus merengést ihlető, a fantázia szabadságát bátorító, pittoreszk elemei kerültek megbecsülésre. A ro-

mantika korában ez a melankolikus merengés a nemzeti múltra irányult, a fantázia a festői tájak vár- és templomromjait – az egykori nagyság színheleyeit, tanút – a jelen emlékhelyeiként élesztette újjá. E romkultusz megnyilvánulása Báránynak az aracsi „omladék”, „a századok tisztos maradványa”, „góthművű szentegyháza”, „tetőzetlen s dőléshez közelgő barna falai”-t, „megszagattott góth-boltozat”-ait, „tündér-alakú”-ként, „varázstekintetű”-ként dicsőítő szavai. Az angolkerti környezetet – Barabás Miklós által néhány évvel korábban a nemzeti romantika magyar tájaként megfestett¹⁵ – „mese-titkú puszta”, az „aracsi puszta” helyettesíti. A templomrom Bárány „tüzes képzelődés”-ében mint „egy bálványa az elröppent kornak” jelenik meg a „hű honfi’ lelke előtt”, ahol Bárány az „elhalt századok’ lelkét” keresi, ahol „szerencsétlen őseink’ e’ bús maradványaira” leborul.

Bárány a romokat láttató leírása Kisfaludy Károly megfestette előképek ismeretéről tanúskodik. Ezen előképek közé sorolom az *Éji szélvész* című festményt is.¹⁶ A képen, a kompozíciónak diagonális jelleget adva, út kanyarodik, amely egy fafeszület mellett távoli városka felé vezet. Az út fölött sötéten gomolygó fellegekből zivatar zúdul alá, villám villan. Heves szélvész söpör végig az erdős tájon. Az út jobb oldalán, a szélborzolta levelű fácskák előtt a meder szikláinak feltartóztató erejét nem ismerő patak ömlik alá. Az út bal oldalán, a kompozíció domináns elemeként gótikus romok dacolnak a viharral. A már lezuhant faltömegek közül kötegelt pillérek emelkednek. Felettük toronyszerű épületrész maradványát tartó csúcsívek és boltozatmaradványok helyezkednek el. A rom sarkán baldachin töredékei alatt ülőszobor tekint le az út és a rom sötétlő falai felé menekülő vándorokra. A gótikus fiálékat már növényzet nőtte be, kövei mohosak.

A festmény elemei Bárány tíz–tizenöt évvel későbbi műveiben is megjelennek. Bárány környezete is viharos: „a’ még fennálló néhány korinthiszlop közt, kényökre dűlnak az üvöltő orkánok”. Vándort szerepeltet: az „omladék” „tetőzetlen s dőléshez közelgő barna falai”, „megszagattott góth-boltozat”-ai „egyedül sötétlik az a’ vándor elibe”. A rom állapotát hasonlóan festi le: „Ma már fű ’s moh nő az aracsi templom sötét párkányain.”

Bárány leírásának a romokat mint „a’ haza’ annyi véres napjait, annyi viharait” „látó” s „érző” „elaggott hős”-t értelmező gondolata szintén Kisfaludy művészetéből ered. Kisfaludy *Visegrád* című versében találkozunk hasonló megszemélyesítéssel: „Küzdél bár, de magas díszeidnek hullani kelle.”¹⁷

Bárány Aracs múltjának a tárgyalásában megfogalmazódó történelem-
szemléletében Kölcsey Ferenc himnikus pesszimizmusával rokon vonásokat fedezhetünk fel. Bárány „gyászcsend”-ről, „Mohács vénapja gyász-sugará”-ról, „haldokló régiség”-ről beszél – összhangban Kölcsey 1823-as, himnikus soraival: „Vár állott, most kóhalom; / Kedv s öröm röpkedtek, / Halálhörgés, siralom / Zajlik már helyettek.”¹⁸

A romokat ábrázoló festményt Gerecze Péter felfedező értékű tájékoztatásából ismerjük, aki egy 1896-os írásában tett említést arról, hogy Beodrán Karátsonyi János birtokában egy ilyen témájú olajfestményt látott.¹⁹ Datalása szerint a kép az 1840-es években készült. Véleményem szerint a festmény Gerecze adatai alapján a Karátsonyi családnak Beodra birtokosaként és Torontál vármegye vezető közigazgatási szereplőjeként kifejtett reprezentációjának a részeként értékelhető. A festmény így tanúja annak a nagyigényű reprezentációnak, amelynek fő elemei az 1836-ban főszolgabíróvá, 1840-ben pedig főispánná előlépett Karátsonyi László²⁰ politikai pályájának emelkedésével párhuzamosan Beodrán épült kéttornyú plébániatemplom, a családi kriptával²¹, valamint a nagyméretű, angolkertben álló kastély.²²

A festmény jelentésrétegeire egyrészt témája, másrészt „rendeltetési helye” alapján következtetek. Beodrán a romokat ábrázoló festmény azt demonstrálhatta, hogy a Karátsonyi birtokközpont közelében az angolkerteket létrehozó, a romokat a múlt ereklyéiként tisztelő – bennük a történelem-
nosztalgia romantikus érzéseit kereső – kornak divatos kifejezője: egy romtemplom található. Másrészt a festmény Aracsnak a templomjelölte helyét is ábrázolta. Bárány írja: „E’ dőledék körül feküvék az ősz korban Aracs mezőváros.” Ő hívta fel a figyelmet egy – a torontáli alispán és szolgabírák nevei alatt keltezett – 1457-es oklevélre, amelynek tanúsága szerint itt – „a’

mi ekként Aracsot, nevezetes helyé magasítaná” – gyűltek össze a torontáli rendek. A „Torontál’ hajdani fővárosá”-ra utaló festményt, ahol Karátsonyi László és Bárány Ágoston hivatali elődei tevékenykedtek, a templom körüli frányovai határra vonatkozóan – Torontál vármegye képviselői részéről – egyfajta igénybejelentésként értelmezem. E terület ugyanis ekkor még közigazgatásilag nem a vármegye, hanem a nagyikikindai kiváltságos koronakerület része volt.²³

A festmény a jelentésrétegeit tekintve nem független a társalkodóbeli interpretációtól: Bárány személye – aki a Karátsonyi családdal 1827 óta volt bizalmas viszonyban²⁴ – közvetlenül köti ezeket össze. A festmény megrendelésének aktusában Báránynak itt bizonyára jelentősebb szerep jutott, mint Mohácson, ahol Hertelendy Ignác torontáli főispán kíséretében csupán krónikás tanúja lehetett az ifjú Borsos Miklósnak szóló mecénási gesztusnak.²⁵

A Karátsonyi-féle festmény elpusztult vagy elkallódott. Ez a Karátsonyi-reprezentáció mikrovilága számára jelenítette meg a romokat. A templom legrégebbi fennmaradt ábrázolásai folyóiratok illusztrációiként viszont már szélesebb körben elterjedtek. Ezek egyrészt a honi történelmi emlékhelyek iránti romantikus viszonyulást tanúsítják²⁶, másrészt a romok létére a tudomány érdeklődését felhívó képi források.

I.2. A templomrom ábrázolásai

A *Budapesti Viszhang* 1856. február 28-i számában a romokat északnyugati irányból mutató képpel találkozunk (6. kép). Az északi árkádsor pilléreiből kettő látszik, mindkettő négyes oszlopköteg. A valóságban Aracson ilyenek sosem léteztek. Az északi torony mérműves ablakú, a kép ebben a tekintetben sem hiteles (7. kép). A nyugati homlokzat előtt Bárány szürke vándora, egy kalapos férfiú áll.

Az időben következő ábrázolás a *Vasárnapi Ujságban* 1860. november 4-én jelent meg (8. kép).²⁷ A helyszínen készült előrajzot Adolf van der Venne²⁸ belga származású, „hazánkban mulató jeles festész” készítette. A

romokat délkeleti irányból mutató metszet, a fentebb ismertetettel szemben, rendkívül pontosan rögzíti az épület maradványait (9. kép). Pontosságára jellemző, hogy olyan apró, mindmáig fennmaradt részletek is megjelennek rajta, mint a déli mellékhajó tetőzetének a nyugati falhoz való csatlakozását jelző vájatok vagy a keleti oromfalon az apszisok fölötti, elpusztult tetőzetek eredeti csúcsaként értelmezhető kicsi kőelemek (10., 11. kép). 1860-ra a mellékhajófalak már eltűntek, a déli pillérsorból az első nyugati pillér, a felette lévő falcsonkokkal fennmaradt még, a falcsonkok közül a

dél felé nyúló, a mellékhajó tetőzete fölé emelkedő támfal része volt. A főhajó északi fala – a gádorfali ablakok vállmagasságáig – szintén fennáll. A nyolcszögű pillérek fölötti faltagolásról ez az egyetlen képi forrás. A nyolcszögű pillérek főhajó felé néző oldalai – fejezetzónától megszakítatlanul – a boltváll magasságáig lévő fejezetekig futnak fel. A maradványok között két népies figura áll.

A romoknak a tudomány általi felfedezését szimbolizáló jelentést tulajdonítok a következő – az *Archeológiai Közlemények* VIII. kötetében²⁹ – megjelent metszeten szereplő figuráknak. Itt egy rajztáblás és látcsöves tudós és egy papi ruhás férfialak helyettesíti a korábbi népies figurákat. Ilyen interpretációval találkozhatunk a metszetnek egy – az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (ma Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) Tervtárában őrzött – példányán is, ahol a figurákat a kézzel írott szöveg Henszlmann Imreként, illetve Rómer Flórisként azonosítja (12. kép).³⁰ Henszlmann-nal ellentétben Rómer, a noteszeinek a tanúsága szerint, sosem járt Aracson. Feltevélesem szerint az egyházi férfiú inkább Szentkláray Jenő lehet, akit 1866-ban szülőhelyén, Törökbecsén szenteltek pappá, és aki a Henszlmann-látogatás után néhány évvel ásatásokat is folytatott a helyszínen.³¹ Henszlmann figyelmét a romokra alkalmasint Szentkláray hívhatta fel.

A metszetet az aláírás szerint Doby Jenő Henszlmann rajza alapján készítette. Kutatásaim során az előrajz is előkerült (13. kép).³² A rajz és a metszet ugyanazon nézőpontból – délnyugati irányból – ábrázolja a romokat. Az északi főhajófalból a nyolcszögű pillérek fölötti rész 1860 óta ledőlt, minden bizonnyal az 1863. december 13-i szélvész következményeként, a déli pillérsorból semmi sem áll már. A metszet néhány helyen hibás. A nyolcszögű pillért körbefutó fejezetsávval, az első keleti árkádíveket hengertaggal, a torony nyolcszögű részét felfelé szűkülőnek ábrázolja. Az előbbi esetekben Doby helytelenül értelmezte a felületesen megrajzolt részleteket, az utóbbi pontatlanság viszont már Henszlmann rajzán is felfedezhető. A metszeten nem, de a rajzon a főapszis szentségtartó fülkéjének részletei is megfigyelhetők.

A templomról Gerecze készített először fényképeket (4. kép).³³ Felmérési rajzokat az épületről elsőként Milka Čanak-Medić publikált.³⁴

Henszlmann a templom alaprajzát is felmérte, az előrajznak metszetbe való átültetése szintén Doby munkája (14. kép).³⁵ A bécsi lábban felvett méretek segítségével megszerkesztett alaprajz rekonstrukciós jellegű: a már

elpusztult falszakaszok alaprajzi vetületei is megjelennek rajta, ezeket ferde vonalkázás jelöli. Az ábrázolásból kitűnik, hogy az elpusztult pillérek-ből is álltak felmenő részek, hacsak nem arra kell gondolni, hogy a metszet készítője a jelölést következtelenül használta.

Az épület később készült alaprajzi ábrázolásai az ásatások alkalmával feltárt falmaradványokat is bemutatja.

I.3. Ásatások Aracson

A Henszlmann-féle alaprajzon ferde csíkozással jelölt falszakaszok és a fennmaradt részek egy, a budapesti Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtárában őrzött alaprajzon azonos módon vannak jelölve, kivéve a mellékapszisok középső szakaszait (15. kép). Az ábrázoláson a mellékhajófal támpillérei és a nyugati homlokzat északi sarka előtti falszakaszok is meg-

jelennek, ami minden bizonnyal arról tanúskodik, hogy ezeket időközben feltárták. De az utóbbiak jelölése eltér a fennálló és a mellékrajzi falakétól. Ez csak egyféleképp értelmezhető. A megkülönböztetett jelölés az ásatás alkalmával tapasztalt periodizációs vonatkozású megfigyelést dokumentál: a nyugati homlokzat előtti falak alapozásai nem egyidejűleg készültek a templom falaiéival. A Henszlmann-féle alaprajz készítését követően három ásatásról van tudomásom. Az első két alkalommal, 1877-ben és 1878-ban Szentkláray ásatott³⁶, majd Gerecze 1896-ban.³⁷ Az ábrázolás készítését Gereczével hozom összefüggésbe, egyrészt mert a KÖH akkori elődje, a Műemlékek Országos Bizottsága számára dolgozott, ahova az alaprajz került, másrészt Gereczének Karátsonyi Andorhoz 1896. november 16-án írt levelének ásatási beszámolója és az alaprajzon feltárként ábrázolt részletek megfelelnek egymásnak: „(. . .) körül ásattam a hiányzó falak alapjait (. . .) a templom nyugati homlokzata alá kerülő fal rendeltetése további ása-

tások nélkül ismeretlen maradna”.³⁸ A levél a kolostor kutatásáról is beszámol, de az ottani falmaradványok nem jelennek meg az alaprajzon. A templomnak a Gerecze-féle alaprajzát Gerevich Tibor publikálta (16. kép), és a nyugati homlokzat előtti részek elhagyásával Dercsényi Dezső is felhasználta.³⁹ A Gerevich-féle változaton nemcsak a nyugati homlokzat előtti falak, de a támpillérek is eltérően jelöltek, mint a többi rész, holott Gerevichnek újabb ásatási megfigyelések nem álltak a rendelkezésére.

A következő ásatásra 1946 és 1951 között került sor. Đorđe Mano-Zisi ennek eredményeit nemcsak leírásban, de alaprajzi ábrázolásban is rögzítette (17. kép).⁴⁰ Ebben a régészeti dokumentáció szándéka mellett rekonstrukciós törekvése is megjelenik, amennyiben a Gerecze-féle ásatást követő műemlékvédelmi munkák⁴¹ nyomait figyelmen kívül hagyta, és az ezek alkalmával a nyugati fal belső oldalához a pillérsorok vonalában felépített, és egészen az 1970-es évek helyreállításáig fennálló támpillérek helyére egy-egy háromoldalú falpillért állított, amelyeket mint fennállókat jelölt. A falpillérek rekonstrukciójához a kiindulási támpontot minden bizonnyal az északi falon, a középső pillérrel szemben régészetileg feltárt falpillér-

maradvány szolgáltatott. Ennek a külső oldalon szintén feltárt támpillér felel meg, keletebbre pedig csatlakozófal részlete került elő. A nyugati kapu alapozása és a homlokzat előtt egyszer már feltárt falalapozások szintén feltárássra kerültek. Ez utóbbiak, a részleteiket tekintve, nem egyeznek meg a Gerecze-féle alaprajzon látottakkal.

Čanak-Medić 1952-ben készült alaprajzi felmérésén⁴² a Gerecze-ásatást követő műemlékvédelmi munkák nyomai és a mellékhajók falainak olyan maradványai is megjelennek, amelyek Mano-Zisinél nem szerepelnek (18. kép). Az északi mellékhajófalnak a középső pillérrel szembeni falpillére itt téglalap alakú lizénaként került ábrázolásra, és hasonló tartozik szemben a déli falhoz is.

Az 1971 és 1976 közötti régészeti feltárást Nagy Sándor vezette. Az ásátást követően az eredményeket bemutató, szakmailag értékelhető alaprajz nem került publikálásra. A templomnak az ásátás után kialakított állapotáról sem ismert alaprajzi felmérés.⁴³

A Szentkláray-féle ásátás leletanyaga a Temesvári Múzeumba került, a XX. század második felében napvilágra került emlékek pedig az újvidéki Vajdasági Múzeumba, ahol azok a kutatás számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenek.⁴⁴

1.3.1. A kolostori épületek

Nagy ásátásakor a templomhoz északról csatlakozott kolostor maradványait is feltárták. Róluk kép csak tájékoztató jellegű alaprajz segítségével alkotható.⁴⁵ A rajz szerint a kolostor három szárnyból állt, ezek – és a déli oldalon a templom – egy négyszögű udvart vettek körül. A nyugati szárny a templom elé tervezett épület(rész) szélességében húzódott. Az északi szárnyat középtájt toronyalapozásnak tartott épületrész erősítette. A keleti szárnyhoz poligonális záródású (káptalan)terem csatlakozott.

A kolostor területén már Gerecze is végzett ásátást, ennek során a kolostorudvaron másodlagos felhasználásból került elő az a domborműves kőlap, amely az aracsi kő néven vált ismertté. A lelet, Karátsonyi Andor ajándékaként, a budapesti Nemzeti Múzeumba jutott, ahol mindmáig megtekinthető.

1.3.2. Az aracsi kő

A szakirodalomba az aracsi kő néven bevonult faragvány⁴⁶ egy eredetileg hosszúkás, lefelé enyhén keskenyedő alakú, vastag kőlap töredéke (19. kép). A kőlapból nemcsak az alsó rész, de a vastagságnak egy része is hiányzik. A fő felülete és az oldalak díszítettek. Az előbbin egymás alatti, keretelt mezőkre osztott kompozíciót látni, amelyek közül a felső nagyjából ép állapotban maradt fenn, az alsóból viszont csekély részletek ismer-

tek. Mindkét mezőben frontálisan ábrázolt emberalakok, valamint latin feliratok kaptak helyet. A felső, kevésbé hátramélyített alapsíkú mező jobb szélén karinget és vállán átvetett stólát viselő pap félalakja jelenik meg, aki jobb kezét áldásra vagy esküre emeli, baljában, amelynek a könyökrésze rátakar a lapos keretrészre, talán könyvet tart maga elé. Az arc szakállas, a haj homlokra fésült, a fül elálló. A felirat, amely oldalról, a pap felől olvasható, imára szólít fel, első sora hiányzik. Az alsó mezőben, a fejfedők tanúsága szerint két – egy jobb oldali magasabb és egy alacsonyabb – figura kapott helyet. A közöttük lévő felirat, amely szemből olvasható, átokkal fenyegeti a kő esetleges eltulajdonítóját.⁴⁷

A két mező közt varkocsfonatos sáv húzódik, amelynek a szálai hátrombordás felületűek. A szálabból fejlődik a kétfigurás részt eredetileg kétoldalról közrefogó, csavart mustrájú oszloptörzsekre emlékeztető keretelés, amelyből a jobb oldalon látható értelkelhető szakasz. A hosszoldalakon ugyancsak fonatos díszítés jelentkezik. Közülük a jobb oldali keretes kettős körfonat, amelynek a szalagjai szintén hátrombordás felületűek. A szalagok a bal oldalon kétbordásak, és keretes négyszögfonatot alkotnak. A fennmaradt két egység állatalakos kitöltésű. A felsőben kiterjesztett szárnyú, frontálisan álló, de fejét jobbra fordító sas, az alsóban, szintén jobbra néző, oldalnézetben ábrázolt, felnyergelt ló, amelynek a fejrésze elpusztult. Az állatfigurák a kőlap fekvő helyzetében jelentek

meg állókként. Ugyancsak fekvő helyzetről tanúskodik a kő tetején lévő templomábrázolás is. Ez jobbról jelenik meg, a bal oldali részek elpusztultak. A templom magas homlokzati toronyból, hajóból és alacsonyabb szentélyből álló épület. A hajó szentélyhez közelebbi részén falsávokként értelmezhető részletek és köztük egy ablak jelenik meg. A szentélyrészből jelen állapotban csak a tető látszik, rajta aránytalanul nagy kereszt maradéka figyelhető meg (20. kép).

Gereczének Karátsonyihoz az ásatásokat követően írt levele már tartalmaz olyan szempontokat, amelyek az aracsi kő kutatásában mindmáig jelen vannak.⁴⁸ A kőlap eredeti helyzetére és rendeltetésére vonatkozó megállapításai kiállták a szakmai viták próbáját: a tudomány számára ma már nem kérdéses, hogy a kőlap eredetileg fekvő helyzetű volt, s mint ilyen sír- emlékül szolgált. Hampel Józsefnek néhány hónappal a felfedezés után elő-

adott ötlete, amely szerint a lelet templomalapítási emlékkölként értelmezhető⁴⁹, nem talált követőkre. A síremlék egészének az eredeti megjelenését illetően Gerecze nem támaszkodhatott további töredékek ismeretére, bár reményei azt sugallták, hogy a hiányzó részeket a helyszín egy alaposabb ásatása napvilágra hozhatná. Reményei máig sem váltak valóra. A rekonstrukciót illetően tehát Gerecze is csak feltételezésekre hagyatkozhatott. Elképzelése, ellentétben a későbbi szerzők nézetével, nem a kőlap hiányzó részeire vonatkozott, hanem egy szarkofágszerű síremlékre, amelynek a lap csak része, alkalmasint fedőlapja lehetett: „E kődarab egy szabadon álló, minden oldalán és tetején domborművekkel borított, hosszukás, asztalszerű síremlék felső lapjából eredhet.”⁵⁰ Csemegi József annak a Gerevich is képviselte művészettörténeti hagyománynak a szellemében, amely szerint a lap kompozíciója a római, álló helyzetű síremlékekből származtatható⁵¹, a kő alsó részeinek a rajzi rekonstrukciójára vállalkozott.⁵² Rajzán a figurapár félalakként jelenik meg, egy alsó mezőben pedig felirat látható. Tóth Sándor szerint a figurapár teljes alakos is lehetett, a feltételezett feliratot pedig a kő aljára véshették.⁵³

Gerecze számára első látásra nyilvánvaló volt, hogy a kőlap a templomromnál korábbi. Ezzel a datálási lehetőséggel számolva született meg a feltételezéspár, hogy a XIII. századi templomot időbelileg egy másik előzte meg, az, amelynek az ábrázolása látható a kővön. A régészet egyelőre nem bizonyította korábbi templom létét, bár a Nagy-féle ásatások értékelésének a publikálásától e vonatkozásban is remélhetők fontos közlések.⁵⁴

Kérdés persze, hogy a kőlap mennyivel idősebb a XIII. századnál. Gerecze szerint Szent István kora előtti⁵⁵, Hampel a honfoglalás korára tette, bár a XI. századi készülés lehetőségével is számolt.⁵⁶ Ez utóbbi lehetőség jelenik meg Csemeginél, aki 1054 előttinek tartotta. Az újabb irodalom szintén XI. századnak véli, de 1054 utánról származtatja.⁵⁷ A kő készülési idejét Tóth 1100 körülre tette⁵⁸, vagyis nagyjából egy évszázaddal az újabb templom megépítésénél korábbra.

A datálásra vonatkozó elképzelések az aracsi kő díszítésének feltételezett művészeti összefüggésein alapulnak. A művészeti összefüggések rekonstruk-

cióját a korábbi irodalom inkább kompozíciós kapcsolatokra alapozta, és az aracsi követ Dalmácia, Észak-Itália és Bizánc emlékeivel hasonlította össze. Gerecze kortársa, Gubitza Kálmán ugyanakkor a kivitelezés stílusából kiinduló értékelés lehetőségét vetette fel, amikor az általa talált bodrogmonostorszegi palmettás töredék mesterét az aracsi követ faragóval azonosította.⁵⁹ Ezt a feltételezést Csemegi is átvette, és az aracsi kő hazai körét a somogyvári lunettával bővítette.⁶⁰ Ez a kör tovább szélesedett: Marosi Ernő a gyulafehérvári első székesegyházból fennmaradt timpanonnal való kapcsolatra irányította a figyelmet⁶¹, Nagy munkásságának köszönhetően pedig az általa feltárt dombói faragványokra is kiterjedhetett a kutatás figyelme.⁶²

A stíluskritikai szempontú vizsgálatok Tóthnak *A középkori Dél-Alföld és Szer* című kötetben megjelent tanulmányában teljesedtek ki. Eszerint a varkocsfonat, a reliefkezelés és a színvonal tekintetében az aracsi kő bodrogmonostorszegi rokonságának a feltételezése érvényesnek tekinthető, amit további ottani töredékek – felnyergelt lovat és templomot ábrázoló – motívumai erősítenek.⁶³ Az emberábrázolásban viszont nincs összefüggés.⁶⁴ E tekintetben Dombóval sincs kapcsolat, Dombón viszont a varkocsfonat és a kő két keskenyebb oldalának motívumai, elsősorban egy féloszlop fő saroksasainak a formájában, szintén megtalálhatók.⁶⁵ Somogyvárral, Gyulafehérvárral és Tittelrel pedig áttételes – az utóbbi esetében Dombón keresztül érvényesülő – kapcsolat rekonstruálható.⁶⁶

I.4. Műemlékvédelmi tevékenység Aracson

A XVIII. század végén még nádtető védte a romtemplom falait.⁶⁷ Balás János csanádi címzetes kanonok a XIX. század elején még két oltárképet látott e falak között.⁶⁸ 1860-ban a nyugati falból, a szentélyrészből és az északi főhajófalból álltak jelentősebb maradványok. De 1863-ban az északi főhajófal nyugatabbi szakaszai ledőltek.⁶⁹ 1877-ben Miletz János már így írt a romról: „jelenleg rohamosan közeleg tökéletes veszte felé”.⁷⁰

A romok a régészet és a művészettörténet, majd a műemlékvédelem általi felfedezésének köszönhetően menekültek meg a teljes megsemmisülés-

től. A felfedezés jelenségét helyreállítási terveken és kísérleteken tanulmányozhatjuk. A magyarországi műemlékvédelmet a XIX. század hetvenes éveitől jellemző purista-esztétizáló-romantikus jellegű szemléletmód Aracs esetében Henszlmann, Streitmann Antal és Sztehlo Ottó megnyilvánulásai-ban érvényesült. Henszlmann 1871-ben a templom romjaiból való felépítését és plébániatemplomként való használatbavételét elméletileg elfogadhatónak tartotta.⁷¹ Streitmann ennél szerényebb igényű, 1893-as javaslatának az értelmében a főhajó szentély előtti szakaszát állították volna helyre önálló kápolnaként.⁷² Sztehlo egy rajzán, „műtörténeti tanulmányán”, amely 1922-ben készült, a nyugati homlokzat helyreállított képét látjuk (21. kép).⁷³ A lábazati párkány, a kapuépítmény körüli oromzatos előépítmény, valamint a főhajó előtti oromzatot közrefogó, szobrászati díszítést hordozó egy-egy áttört- és vakív az alkotói fantázia termékei. A kapu és a rózsablak a helyszínen megfigyelhető maradványok szigorúbb figyelembevételéről tanúskodik. A kapu oszlopos-lépcsős bétetű, de a csúcsívекből álló archivolt és a faragványoknak a fennmaradt aracsiaktól idegen formavilága a rajznak minden valóságalapot nélkülöző elemei. A rózsablak az azóta feltárt és rekonstruált esztergomi palotakápolnáéhoz hasonló: a karéjos keretet oszlop-küllök kötik össze a középső, áttört négykaréjú koronggal.

Az aracsi templomrom nem lett újjáépítés áldozata, de műemlékvédelmi munkák kétszer is folytak a helyszínen. A romokat a végső enyészettől megmentő állagmegóvó intézkedéseket 1898-ban tették meg. Mai megjelenésüket az 1970-es és 1980-as évek építkezései alakították ki.

Az állagmegóvó munkálatokat, a *Torontál* tájékoztatása szerint Pavlicsek építész vezetésével végezték.⁷⁴ A hír, de más forrás sem említi Gerecze nevét. Véleményem szerint viszont ő tartható az állagvédelmi terv kidolgozójának. Feltételezésemet Gereczének a már idézett levelére alapozom. A levélben olyan helyreállítási elvek és kivitelezési javaslatok szerepelnek, amelyek jól megfeleltethetők a helyszíni munkálatokkal: „Szükséges volna a romok nyugati falának biztosítása céljából a templom egykori északi és déli főfalakon pár méternyi hosszúságban, a megerősítendő fal felé rézsútosan újból építése és a homlokfal aláépítése. Továbbá a fennálló egyetlen árkádvnek némi megterhelése és megerősítése. Végül az összes hiányzó falburkolat pótlása, legalább a falak tövében és a falormoknak csementtel réteggel való borítása, hogy az idő azokat ne rombolja tovább (. . .) E terv kivitelét, mely semmi esetre sem jár túlságosan sok kiadással, megkönnyíti az, hogy még igen sok kitűnő burkolat-tégla hever a romok között, s még többet lehetne a romokban a törmelék között találni.”⁷⁵ A levélben nem esik szó a kapu átalakításáról, holott a munkálatok alkalmával leszűkítették a kapu nyílását. Ebben az esetben a „homlokfal aláépítésé”-nek kivitelezéséről lehet szó. A nyugati fal megtámasztását viszont nem az ajánlott helyeken, hanem a pillérsorok vonalában oldották meg. A falfelületek pótlására szerencsére nem az ajánlott téglanyagot használták fel, hanem az eredetiktől eltérő színűekkel, amelyek köszönhetően a pótolat felületek ma is egyértelműen kirajzolódnak.

Az egyetlen eredeti állapotú nyolcszögű pillér nyugati és délnyugati oldala fölé visszahelyezett fejezettöredékeket azokkal a darabokkal lehet azonosítani, amelyek a romokhoz történt visszaszállításáról egy 1901-es főszolgabírói jelentés tudósít.⁷⁶ A pillér és a hozzá keletről csatlakozó árkádv megerősítését, amelynek terve szintén szerepel Gerecze levelében, így csak ezek visszavitele utáni időre keltezhető. A torony keleti oldalán az ikerablak osztópillérét is ebben az időben pótolhatták.

Gerecze levelében a műemlékvédelmi terv – véleményem szerint – azért szerepel, mert a kivitelezés megszervezését a címzettől, Karátsonyi Andortól remélte. Reményei szerint az anyagi háttér biztosítása is, a költségekről a Műemlékek Országos Bizottságától kért tájékoztatást, a Karátsonyiak közbenjárására valósulhat meg. Talán valóban a Karátsonyiaknak köszönhető, hogy Torontál vármegye törvényhatósági bizottsága 1200 forintot szavazott meg a konzerválás céljaira.⁷⁷ A levél keltezésétől számítva nem kellett két év sem ahhoz, hogy a munkálatokat befejezzék.

Az 1970-es évek átadásait követő, a romállapotot megtartó, de bizonyos fokú rekonstrukcióra törekvő helyreállítás során az 1898-as munkálatok nyomait részben megőrizték, részben elbontották. A munkálatokat Sedlmayr János és Čanak-Medić elképzelései alapján tervezték⁷⁸, de a kivitelezéskor (vagy későbbi, előttem ismeretlen tervek során) módosítások történtek. A rekonstrukciós munkálatok eredményeire és hibáira a tervmunka leírásában térek ki.

I.5. A templomrom irodalma

Az épületről – annak XIX. és XX. századi története során – sokan és sokszor írtak. Ha ezen írásokat a művészettörténet tudományának a szempontjából – tudománytörténeti helyüket meghatározandó – kívánom megvizsgálni, akkor – először ezek tárgymeghatározását értelmezve – Goethének a strassburgi Erwin von Steinbach kapcsán megalkotott emlékmű-műemlék fogalomparájával⁷⁹ kell egybevetni, majd kérdésfelvetéseik és módszereik alapján – a mottóul választott axiómával kell szembesíteni. Az egybevetés és szembesítés alapján az aracsi Pusztatemplommal foglalkozó írásokat két csoportba sorolom. A szemléletesség kedvéért – az elnevezés szavainak hangulati asszociációira alapozva – az elsőt a pusztatemplomi, a másodikat az aracsi jelzővel ellátva különböztetem meg egymástól.

A nemzeti romantika korában induló és a XX. század végéig a nemzeti és/vagy romantikus alaphangot megtartó pusztatemplomi irodalom kiindulópontját Bárány írásai jelentik, legjelentősebb képviselőjének id. Berecz

Sándort tartom.⁸⁰ A templom a történelem emlék(műv)e – Báránynál: „bálványa az elröppent kornak”, „a’ századok tisztos maradványa”, Berecznél: „a csanádi egyházmegye leghatalmasabb romokban heverő történelmi emlékműve”.

Az ilyen tárgymeghatározásnak megfelelően emlékműhöz intézték kérdéseiket, ezeket az épület alapítási dátumára, építtetőjére, szerzetesrendjére, sorsára-történelmére, az épület jelölte településre és ennek nevére vonatkoztak. E kérdésekből következtek a kutatás módszerei – ezek a történész-levéltároséival egyeztek meg. Már Bárány is forrásokat idézett, s Berecz is így írt: „búvárkodtam könyvek sokaságában és régi írásokban”. A Pusztaemplomról szóló irodalom által felvetett kérdések közül, Petrović idézett kutatási eredményeinek⁸¹ a cáfolatáig, csak az épületnek a XVIII–XX. századi történetére vonatkozó megválaszolásához használhatunk forrásokat. Ilyen jellegű történelmi összefoglalók (a pusztatemplomi irodalom tudományos értéke ezekben rejlik) nem elégíthetik ki a templom eredete és művészete iránt érdeklődő laikusok kíváncsiságát sem, nem csoda, ha Kalapis 1995-ben így írt: „A Pusztaemplomot felfoghatjuk (. . .) eddig még meg nem fejtett rejtélyként.”

Az aracsi irodalom a rejtélyt s annak a megoldását másban látja, mint a pusztatemplomi. Henszlmantól kezdve a Focillon-tanítvány Gál Lászlón át Dercsényiig és Marosiig a templom értelmezése a goethei fogalompar második tagjára támaszkodik: az épület műemlék, a művész(et) emléke. A rejtélyt megfejteni tervezett kutatások az épület létrejöttének körülményeit, építészeti és épületszobrászati részleteinek és ezeknek a korábbi és a kortárs művészeti alkotásokkal összefüggő „bonyolult viszonyok rendszerét” érintik. A kutatási módszerek közül az oklevélolvasás kizárólagosságát a formák vizsgálata, eredetük tisztázása és a kortárs emléktanyag tanulmányozása helyettesíti. Focillon gondolatait alkalmazva válaszolhatunk az aracsi irodalom kérdésfelvetéseire, s így meghatározhatjuk templomunk művészettörténelmi helyét. Ezek alapján válnak megoldhatókká – ha közvetett módon is – a pusztatemplomi irodalom művészettörténelmi érdekeltségű kérdései is: az alapítás-építés idejére a stíluskritikai eredmények, az alapí-

tó és a mesterek kilétére pedig a típusokban tükröződő igények, illetve a kvalitásértékek utalnak.

Az aracsi irodalom csupán összefoglaló jellegű, gazdag emléanyaggal foglalkozó művészettörténeti munkákban olvasható utalásokból, részlet-problémák megválaszolási kísérleteiből áll. Így, ha a módszer alkalmazási lehetőségeit csupán ezek által szeretném bizonyítani, akkor a bizonyítás eredménye ugyancsak Kalapis szavaival lenne értékelhető: „A Pusztatemplomot felfoghatjuk hatalmas kérdőjelként is.” Szakdolgozatomban és az azt követő publikációimban arra vállalkoztam, hogy az aracsi irodalom kutatási módszere használhatóságának bizonyításával, valamint az eddigi megállapítások segítségével vagy bírálatával a problémakörök kérdőjeleit megállapítások felkiáltójeleivé változtassam.⁸²

II. A romok leírása

A focillon-i művészettörténeti axióma első gondolata a művészeti alkotások egyediségét hangsúlyozza. Ezt az egyediséget a műalkotás leírása tükrözi. Az aracsi templomrom – és más hasonló állapotú épület – esetében a leírásnak két módja közül választhatunk: vagy a helyszíni látványélmény visszaadására, vagy az építészeti részletek elemzésére és eredeti összefüggéseik megállapítására törekszünk. Az előbbi esetben a pusztulás-pusztítás szeszélye által meghatározott festői hatású rom képét rögzítjük, az utóbbiban a látvány elemeit egy rekonstrukciós logikának megfelelően építjük be leírásunkba, és a látvány elemeit az eredetileg létezett homlokzatok és belső terek szigorú logikája szerint csoportosítjuk. Az első esetben az ábrázolások és a fotók látványszerűségével kell felvennünk a versenyt, s a romokat úgy írhatjuk le, ahogy azok a puszta szemlélet számára megjelennek. Egy ilyen leírásban a valaha létezett épületrészekre utaló maradványok – a célul kitűzött látványszerűségnek megfelelően – csak utalások maradhatnak. Ezen utalások szisztematikus értelmezésére egy – az épületet a maga megismerhető egészében felelevenítő – rekonstruktív eredményű leírás al-

kalmas. Egy ilyen összképben a romnak a valóságban együtt megjelenő részletei csak széttagolva, a látványtól függetlenül jelennek meg.

II.1. A keleti homlokzat

Az aracsi romtemplom keleti homlokzatát a háromapszisos szentély, a mögötte emelkedő támpilléres hosszháztérfal és az északi mellékhajó legkeletibb szakasza fölötti torony megfelelő felületei alkotják (11. kép).

A keleti oldal lábazati párkánya fallépcső, amelyet rézsű zár le. Ezen emelkednek a homlokzat felmenő részei és tagolóelemei (22. kép). A főapszist négy féloszlop tagolja öt függőleges falszakaszra. A faloszlopok alsó részei idomtégglából, a felsők kőből készültek. Az északinak az attikai típusú kőlábazata is fennmaradt (23. kép). Fejezetmaradványt ezen, valamint a szomszédos faloszlopon láthatunk (24. kép). A három középső, szélesebb szakaszban egy-egy rézsűs bélletű, félköríves, kőből készült ívzáradékú ablak helyezkedik el. A kereten a nyílást eredetileg záró rudak fészkei figyelhetők meg.

A féloszlopok kő csúcsívekből álló ívsoros párkányt tartanak (24. kép). A szélső falszakaszokban három-három, a féloszlopok közti szakaszokban négy-négy párkányalkotó csúcsív helyezkedik el. A féloszlopok között az ívek domború oldallapú, fordított helyzetű fél csonkagúlaszerű konzolokra futnak le. A konzolok aljához golyó alakú elem kapcsolódik. Az ívsor fölött – hozzá idomtégylából falazott hengertaggal kapcsolódva – fűrészfogas téglafρίζ húzódik. A párkányt téglasor zárja. A párkányzat az első déli és az első északi ívnek, az északi első konzolnak, valamint a felettük lévő fűrészfogas fríznek a kivételével az 1970-es évek helyreállításának az eredménye. Ekkor készült el újonnan a főapszis félkúpfedele is. Csúcsát kőlap jelzi.

A főhajónak a főapszis mögött emelkedő homlokfalát – amelynek síkja egy téglasornyival a mellékhajók homlokszatsíkja elé lép – oromzat koronázza. Ennek felső része elpusztult. Az oromzat emelkedő vonalát téglapárkány maradványa kíséri. Az oromzaton utólagos magasítás nyomai figyelhetők meg.

A mellékapszisok nagy része elpusztult: csak a hosszházhoz és a főapszishoz kapcsolódó falmaradványok állnak. A külső, a támpillérekkel érintkező szakaszaikon egy-egy téglalízéna, a főapszissal találkozó részeiken

egy-egy fősizlop csatlakozik felületükhöz, amelyek fejezetei is fennmaradtak. A Henszlmann–Doby-féle alaprajz az északi mellékapszisnak a lizénához közelebb levő részén szintén faloszlopot ábrázol. A téglalízéna homlokoldala a lábazat homlokfelületével egyező ívű. A mellékapszisos elpusztult tetőzetének csúcsát a mellékhajók félromzatán egy-egy kiugró kölap jelzi. A mellékhajók félromzatainak falvastagsága kisebb, mint az alattuk levő falszakaszoké. Az elvékonyodást a mellékapszisos félkupoláinak vállmagasságában lepusztult felületű, rézsús átmenet jelzi.

II.2. A nyugati homlokzat

Az aracsi romtemplom torony nélküli nyugati homlokzata a hosszház határainál kulisszaszerűen túlnyúlik, de a szélrajza az épület bazilikális szerkezetének megfelelő. A főhajó oromzattal lezárt homlokfalát kétoldalt az alacsonyabb mellékhajók félromzatos homlokfalai támasztják (25. kép).

A homlokzatot a középtengelyben elhelyezkedő kapu és rózsaablak tagolja. A főhajóba vezető bejárat homlokzati síkba illeszkedő kettős, félköríves teherhárító – helyenként köelemekkel erősített – tégláiv alatt helyezkedik el. A bejárat jelen állapotában lépcsős béléttű, félköríves archivoltú, oromzattal lezárt mű „lenyomataként” értelmezhető (26. kép). A függőleges rész két-, az archivolt háromlépcsős tagolású. Az archivolt külső íve és a háromszögletű oromzat maradványai a homlokzati sík elé kiugranak. A kapubélet eredeti felületeire csak a bal oldali, vállmagasság alatti négy – egymás fölötti – téglasora utalhat. Ezen téglasorok alatt, a téglasorok alkototta falsarok és a homlokzat meghatározta szögletbe köelem illeszkedik. A kö lepusztult felülete a homlokzat síkjában van.

A kapuzat téglalapozását az 1946-os ásatás tárta fel.⁸³ Ugyanezen kutatásokból szürke homokkő fejezettöredék, vörös márvány lábazat- és oszloptörzs-töredékek kerültek elő.⁸⁴ A romoktól elhurcolt vörös márvány oszloptörzsekre bukkantak Törökbecsén is.⁸⁵

A kaputól kétoldalt – a kapuoromzat indulásának magasságában – egy-egy, hátfalával a homlokzat felületébe téglasoronként lefelé mélyedő fulke

helyezkedik el (27. kép). Alsó peremüket negyedkör keresztmetszetű vállpárkány képezi. A homlokzat északi sarkánál, ugyanebben a magasságban sérült felületű kőlap helyezkedik el, amely eredetileg az említettekhez hasonló vállpárkány volt. Felette a fülke körvonalai is jól megfigyelhetők. A mélyedést a XX. század elejei helyreállításkor befalzták. A homlokzat déli sarkánál jelenleg csak e helyreállítás tégláinak foltja figyelhető meg, de Gerecze egy fotóján még a kőkonzol és a fülke maradványai is láthatók (4. kép).⁸⁶ A fülkéket a homlokzatra merőleges irányból érkező hevederívek fészkeiként értelmezem. A fészkek kitöltésének és a fülkék fölött a hevederekre támaszkodó, a homlokzathoz csatlakozó falaknak nincsenek nyomai:

az ívek és az előcsarnok, amelyhez tartoztak volna, nem épültek meg. Elképzelhető, hogy az ásatásokkor a nyugati homlokzat előtt feltárt falmaradványok, amelyek az északi oldalfal folytatásában nyugat felé húzódnak, illetve a nyugati homlokzattal párhuzamosan jelennek meg, ugyancsak a tervezett előcsarnokhoz készültek.⁸⁷

A kapu és a rózsablak között – a homlokzat teljes szélességében – néhány téglasor homlokzati síkba illeszkedő vízszintese húzódik. Ez az 1970-es évek helyreállítása óta erősíti a homlokzat felsőbb részeit.

A főhajó rózsablaka kettős, csúcsíves teherhárító téглаív alatt – amelyet helyenként kővel erősítettek – a homlokzat hangsúlyos díszeként jelenik meg (28. kép). A körablak kőkerete kétlépcsős, a lépcsők éleinek helyén háromnegyedkör keresztmetszetű hengertagok helyezkednek el. A keret vastagságában – a függőleges és a vízszintes tengelytől eltolódva – félköríves karéjok állnak. Az alsók közül néhány kitört. Feltételezhető, hogy a tizenkét karéjos külső keretet eredetileg oszlopocskák kötötték össze valamilyen központi koronggal. A karéjos keret tanúsága szerint a függőleges

és a vízszintes tengelyben oszlopocskák álltak. A karéjok és a belső, tagolatlan keret között ablakzáró vagy üvegezés foglalatául szolgáló fatábla behelyezésére kiképzett tokhorony húzódik.

A kapu vállmagasságától a rózsablak feletti teherhárító ív indításáig – mindkét oldalon – egy-egy függőleges repedés húzódik. Ennek alapján arra következtettek, hogy a középső falsávot – benne a kapuval és a rózsablakkal – az oldalsó homlokzatrészek felépítése és az előcsarnoki terv elvétele után építették meg.

A főhajó kiemelkedő homlokfala háromszögletű oromzatának felső része elpusztult. A megmaradt oromzatrész felületét a főtengelyben függőlegesen álló mélyedés tagolja, amelybe egykor oromzati kereszt illeszkedhetett.

II.3. Az északi homlokzat

A mellékhajó 2,5–3 méter magasságú északi fala nagyrészt az 1970-es évek helyreállításának eredménye. A helyreállításakor nem vették figyelembe azt, hogy ezen az oldalon csatlakozott a templomhoz a kolostor épülete: a két épület kapcsolata jelöletlen maradt.

A mellékhajó falát négy támpillér és a nyugati fal vonalában álló lizéna tagolja. Az utóbbi és a keletről számított első két támpillér eredeti állapotú és magasságú. A háromlépcsős támpillérek lizénák előtt állnak. A lizénák közt – a lizéna vastagságának megfelelően – lábazati párkányként rézsúvel lezárt falsáv húzódik. Az első keleti támpillér mögött lizéna csak a nyugati oldalon jelentkezik. A támpillér a második lépcsője felett – a mellékhajó félromzata elvékonyodásának megfelelően – keskenyebb formát mutat. A két eredeti állapotú támpillér között – a második lépcsőjük magasságáig – a XX. század elejei helyreállításakor készült falazat van (29. kép). Ennek felső határát felfelé ívelő falelválási vonal jelzi. Efölött részben elfalazott ablak helyezkedik el, amelynek a fölső félköre eredeti. A támpillérek egymás felé néző oldalain visszavésett felületek nyomait figyelhetjük meg. Buzás Gergely értelmezése szerint a visszavésés és a század elejei falpótlás alakja az itt fennállt, valószínűleg élkeresztboltozatos helyiségre – sek-

restyére – utal. A visszafaragás alsó, emelkedő vonala viszont a már leomlott boltozat maradványainak lehordásakor keletkezhetett. A sekrestye bejárata a második támpillér tövében nyílt.

A főhajó északi gádorfalából a torony déli falába beépített, valamint a hozzá és a nyugati falhoz csatlakozó maradványok ismertek. Az eredeti falszakaszok között az 1970-es években készült falazat húzódik, amely a mellékhajó tetőzetének vízszintes felfekvési vonaláig, illetve az ablakok környéklőmagasságáig ér.

A torony déli falának egy része a gádorfal teljes magasságban megmaradt szakaszából áll. E szakasz eredeti állapotban fennmaradt ablaka alapján megállapítható: a téglapárkányra illeszkedő ablakok megjelenésükben a főapszison lévőkkel azonosak. Hasonlók maradványai a nyugati falhoz és a toronyhoz nyugatról kapcsolódó gádorfalszakaszokon is megfigyelhetők. A toronyfalba beépített szakaszon az ablakzáradék vállmagasságában, a keleti falhoz közel kő vízköpi helyezkedik el.⁸⁸ Ugyanitt a koronázópárkány is megfigyelhető, amely kőkonzolokra támaszkodó téгла-félkörívekből és fő-

löttük elhelyezkedő téglafρίζből áll. A párkány tartásában különböző típusú konzolok játszottak szerepet (30. kép).

Az északi oldalhomlokzat alakításában a főhajó boltozatának külső támrendszere is szerepet játszott. A támrendszer egyik, három elemből álló egysége a torony nyugati falához csatlakozva, illetve abba beépítve maradt fenn (31. kép). A felső két elem formája a torony falán – az eltérő színű téglának köszönhetően – jól kirajzolódik. A torony nyugati sarkánál a támpillérről támfal indul. Ez részsútosan emelkedik a gádorfal támpilléréig. Amint azt a gádorfalon található ablakok könyöklőmagasságának téglapárkánya és eredetileg a mellékhajó tetőzeteinek szelemengerendáit tartó kő-

konzolok mutatják (ilyenek vannak az északi gádorfal alatt a nyugati homlokzat közelében és a nyugati toronyfal mindkét oldalán, a déli gádorfal alatt a nyugati és a keleti homlokzat közelében), a támfal a mellékhajó tetőzete fölé emelkedett. A támfalat a mellékhajó padlásterének magasságában, a főhajófalhoz közel félköríves záródású nyílás töri át: a mellékhajó padlásterének támfalak által határolt szakaszai között a közlekedést ilyenek biztosították. A gádorfali ablakok közti kétlépcsős támpillér az ablakok ívzáradékának magasságában ér véget.

A mellékhajó nyugati félomzata a támfalhoz hasonlóan emelkedik a tetőszint fölé, s csatlakozik a főhajó oromzata alatti falsávhoz. A helyreállított főhajófalak padlás felőli oldalain nem jelöli csorbázat az elpusztult támfalak csatlakozási vonalait.

II.4. A déli homlokzat

A templom déli homlokzatát alkotó falak jelentős részben elpusztultak, csak a nyugati és a keleti fal vonalában elhelyezkedő táombokból maradtak fenn csonkok. A mellékhajó falát az 1970-es években az északi mellékhajófal megfelelőjeként 2,5–3 méteres magasságig helyreállították. Kérdéses, hogy a homlokzathoz eredetileg tartozott-e bejárat. A főhajó déli gádorfalából a nyugati és a keleti falhoz kapcsolódó falszakaszok maradtak fenn. A keleti falhoz kapcsolódó szakaszon az ablak kő ívzáradékának egy eleme is fennmaradt. A keleti ablakmaradvány záradékának magasságában kő vízköpő van.

II.5. A torony

A templom tornyát az északi mellékhajó szentély előtti boltozati egységére, a mellékhajó boltozata fölé, a főhajó keleti gádorfalszakasza és padlásterére elé emelték. Keleti falát részben a mellékhajó félomzatára, részben a főhajó oromzatára, északi falát a mellékhajó oldalfalára, déli falát a főhajó gádorfalára, nyugati oldalfalát részben a főhajó boltozatát eredetileg tá-

masztó támfalra és támpillérre, valamint az ezek keleti oldalához csatlakozó hevederívre építették. A hevederívet a toronnyal együtt építették, a toronyfal vastagságának megfelelően így erősítették meg a támfalat. A hevederív részben eltakarja a támfalat áttörő nyílást (11., 31., 32. kép).

A templom többi részétől eltérő színű téglából épült torony háromszintes. Az alsó két szint alaprajza az alépitményként alkalmazott boltozati egység alaprajzával egyezik meg. A felső szint alaprajza nyújtott nyolcszögű. Az alsó szint keleti és északi falát középen egy-egy ablak töri át. Az északi könyöklőjének magasságában – a toronysarkokhoz közel – egy-egy gerendafészek van. Az ablak alatt a szint padlómagasságában is gerendafészek láthatók. A második szint homlokzatként megjelenő keleti, északi és nyugati oldalát egy-egy nyomott csúcsívű téglakereteléssel egybefogott, kettős, csúcsíves ikerablak tagolja. A keretelés függőleges része és záradéka két, könyöklője pedig egy lépcsővel mélyed a homlokzati felületbe. A második szint déli falát csak egyszerű nyílás töri át, amely eredetileg a főhajó padlástere felé közlekedett. A nyolcszögletű szint tagolatlan; egyetlen nyílása a főhajó felé néző délnyugati falán található, ezen keresztül a főhajó tetjére nyílt kijárás. A szint felső részei és a toronysisak elpusztult.

A torony felépítésére utóbb – az épület befejezése után – került sor.⁸⁹

II.6. A romtemplombelső

A romtemplombelső függőleges térhatárolói részben azok a falmaradványok, amelyeknek a homlokzati értékű külső felületeit, az elpusztult kolostor helyiségei és a toronybelső felé néző részeit már leírtam, részben pedig azok a falszakaszok, amelyek az egykori padlásterék előtt állnak. A falakat a boltozatok lenyomatai, a boltsüvegek maradványai és a tetőzetek felfekvésí vonalai tagolják az eredeti belsőhöz, a padlásterhez és az efölött kulisszaszerűen emelkedő homlokzati hátfalhoz tartozó részekre.

A hosszház terét tagoló pillérek közül az első két nyugati pár nyolcszögletű, az apszisok előtt álló kötegelt (33., 34. kép). Az északi pillérsor első két keleti eleme eredeti, a többi a helyreállítás eredménye; a déli pillérsor középső tagját csak félmagasságáig építették újjá. A pillértörzsek attikai lábazon emelkednek, fejezetsávjukat negyedkörív keresztmetszetű, a nyugati homlokzaton látottnak megfelelő vállpárkány zárja.

A nyolcszögletű pillérek lábatainak talplemezét oszlopszékszerűen magas, három kőorból álló nyolcszögű talpzat helyettesíti. Az alsó toros negyedkörív keresztmetszetű. Az eredeti állapotú nyolcszögű pillér talpzatát és lábati párkányát a délkeleti és részben a szomszédos oldalakon visszafaragták – az északi stallumsor fordult itt be dél felé. Az eredeti állapotú pillérnek és az 1860-as metszetnek a tanúsága szerint a fejezetsáv és a vállpárkány a főhajó föléli három oldalra nem fordult át. Itt a fejezetsáv az északi, északkeleti és keleti oldal felett maradt meg. A kapcsolódó délkeleti és déli oldal e magasságban díszítetlen (8., 35. kép). A délnyugati és nyugati oldal fölé a századelőn egy-egy fejezettöredéket helyeztek. Az anastylósis helytelenül történt: egyrészt össze nem illő kompozíciójú darabok kerültek egymás mellé, másrészt a délnyugati oldal eredetileg díszítetlen volt (36. kép). A vállpárkány a keleti és részben az északkeleti oldalak fölött maradt fenn, a nyugati és részben a délnyugati és északnyugati részekben újrafaragták.

Az 1860-as metszetről a nyolcszögű pillérek feletti elemeket is ismerjük (8. kép). Ezek a pilléreknek a főhajó felé néző három oldalából szervesen

fejlődő, a boltváll alatti vállpárkányos fejezetsávig felfutó faltagoló és boltzathordó falpillérek.

A szentélyek előtt álló pillérpár egy-egy, a templom hossz tengelyének irányában nyújtott nyolcszögletű talapzaton emelkedik. Törzsük kötegelt: a görögkereszt alakú magot annak pilaszterként megjelenő szárai előtt egy-egy féloszlop, szárai szögletében egy-egy háromnegyedoszlop bővíti.

Az északi kötegelt pillér lábazata a nyugati és a keleti elemein maradt meg. A nyugati oldalon a lábazatot a stallumsor sarkához igazították, ennek hátfalát a féloszlop törzsén a második kősor magasságáig vájat jelöli. A déli oldalon a lábazat és a vállpárkány fölötti magasságig a törzs részei hiányoznak. Ezen az oldalon a talapzaton álló század elejei téglapillér támasztja alá a pillérnek a főhajófalán felfutó részeit. E részeket a pillérnek a főhajó felé eső tagjainak megfelelően pilaszteres féloszlop, valamint a pilaszter és a főhajófal szögletében egy-egy háromnegyedoszlop alkotja (37. kép).

A felfutó pillér-falpilléreken kívül a főhajó faltagolásában a gádorfalnak a keleti és a nyugati falakkal alkotott szögletében elhelyezkedő elemek is

szerepet játszanak. Közülük a nyugatiak vállpárkányt tartó figurális konzolok, a keletiek oszlopfő alakú konzolon emelkedő fejezetsávval s vállpárkánnyal zárt oszlopcsonkok (38., 39., 40., 41. kép).

Az oldalfalak tagolóelemei közül a nyugati fal árkádíveket tartó konzoljai negyedkörív keresztmetszetű vállpárkányok, az apszisok közt az árkádívek pilaszteres féloszlopról indulnak, ez utóbbiak törzsének alsó részét téglapillér pótolja (42., 43. kép). Az északi mellékhajófalnak a kötegelt pillérral szembeni falpillére eredeti, a többi és a déli mellékhajó összes falpillére a helyreállításkor készült kőcsont, amelyek alatt hét-nyolc téglasornyi magas lábazati párkányon, fallépcsőn húzódik. Falpillérfélék létére utaló

nyomokat itt csak a keleti nyolcszögletű pillérekkel szemben – a szerzetesi rész nyugati határán – mutatott ki a régészeti feltárás.⁹⁰

A mellékhajófalak keleti és nyugati szögleteiben is egy-egy konzol helyezkedik el: a keletiek figurális díszűek, vállpárkányt tartanak (58., 59. kép), a nyugatiak lefelé forduló ívelt oldallapú félgútlak.

A helyreállított pillérek lábázatába eredeti faragványokat is visszahehelyeztek. A fejezetsávot is részben eredeti töredékek, részben téglasorok alkotják. Ezt és a nyakgyűrűt a helyreállítók – helytelenül – körbefuttatták a pilléren. A pillérek feletti falszakaszok tagolóelemeit betongerendával me-revített hátfalú fülkék idézik.

Az árkádívek félkörívesek, kétlépcsősek, részben kőből, részben téglából készültek. Ilyen megjelenésűek voltak a boltozat hevederívei is. A boltozatra utaló nyomok az eredeti állapotú falpillérek és konzolok fölött majdnem mindenütt megfigyelhetők (37., 38., 39., 41. kép). A boltozat vállmagassága a főhajóban a gádorfali ablakok könyöklőjének a magasságában került kiképzésre. Boltozati homlokívet a hosszház oldalfalain, valamint a főhajó végfalán alkalmaztak. E homlokívek téglából épültek, tagolatlanok. A bordák kőből és néhol idomtéglából készültek. A mellékhajók keleti és nyugati szögleteiben fennmaradt bordaíndítások, valamint a főha-

jó délkeleti bordája négyzethasáb formájú, három szabadon álló oldalú, ívelt felső lezárású tömb. E bordák profilja orrlemez nélküli körtetagszerű. A főhajó többi bordájának (a kötegelt falpillér felett, valamint a nyugati szögletek kőkonzolai felett) profilja hengeres, a háromnegyed hengert az átmérőjével azonos szélességű tőle peremmel elválasztott lemezalátét kíséri. E bordák közvetlenül a vállpárkányról indulnak. A főhajó boltozatának a vállmagassága az ablakkönyöklőkével egyezik meg.

A főhajó keleti végén emelkedik a tőle két-három téglányival keskenyebb és a boltozat záradékától húsztéglányival alacsonyabb, félköríves főapszis (44. kép). A helyreállított falfelületek között, az apszis északi részén egy ív záradékának maradványai fülke létezésére utalnak, amely eredetileg minden bizonnyal szentségtartó volt (45. kép). Az apszis északi ablakától északra,

vállmagasság alatt egy tábla téglalap alakú helye van.⁹¹ A félkupola eredeti állapotban maradt fenn. Felületein aransárgás festésű vakolatmaradványok láthatók. A félkupola vállpárkánya átfordul az apszis homlokfelületére és – egy-egy téglányi hosszúságban – a főhajófalakra is. Az északi főhajófalon lekeresítve, a déli oldalon leszelten ér véget. Az apszisív alsó, kőből készült lépcsője teljes vállszélességével támaszkodik a vállpárkányra. A felső lépcső téglából és köelemekből készült. Ennek indítása a főhajófal mögül jön elő. Az apszis és a főhajói boltozatlenyomat íve közötti falfelületen, közepén, kör alakú mélyedés helyezkedik el. Hasonló látható a boltozatlenyomat feletti falszakaszon is, kétoldali, egymás fölötti három-három gerendafészek társaságában, amelyeket az építési állvány számára alakítottak ki.

A mellékapzsisok öt-hat téglányival keskenyebbek, és négytéglányival alacsonyabbak, mint a mellékhajók. A mellékhajók és a mellékapzsisok hosszanti tengelye nem esik egybe: a keskenyebb apszisok a főhajó felé eltolódva helyezkednek el (46. kép). Az apszisok félhengerének és félkupolájának középső részei hiányoznak, kétoldalt az apszisívet tartó falsarkokhoz kapcsolódó szakaszai maradtak csak fenn. Az apszisívet tartó falsarkok a főapszis felőli oldalon egy-, a külső oldalon kétlépcsősek. A külső lépcső az apszisok közti falpillér pilaszterének felel meg. A falsarkok egy része kőből készült. Az apszisívek felső lépcsője a külső oldalon a lizénaszerű fallépcsőről indul, a belső oldalon viszont a boltozatindítás mögül. Az alsó lépcső indításai kőből készültek. A felső lépcsőt csak helyenként erősítik köelemek. A félkupolák maradványain vakolatnyomok vannak.

A hosszház nyugati falát lenn a kettős teherhárító ív alatti főhajói kapu szabálytalan körvonalúvá csonkult nyílása töri át (42. kép). A kapu két oldalán a falfelületeket a század elején helyreállították. Az eredeti felületeken (a gádorfalakra is átfordulva) vakolatmaradványok láthatók. A pillérsorok vonalában a vállpárkányok alatti falsávok két-három méter magasságig csorbázatosak. A csorbázatok az e szakaszokon a századelőn emelt támpillérek maradványai, amelyeket az akkor még magában álló nyugati fal megtámasztására építettek. Ezeket az 1970-es években lebontották. A körablakféle csupán néhány téglasornnyival a homlokív alatt helyezkedik el.

A padlásterek felső határát a tetők oromfali csatlakozási vájatai jelzik (10., 41., 45. kép). A mellékhatók nyugati oromfalában két ilyen vájat van. A felső vájat a nyugati részek utólagos tetőmagasítására utal. Az új tetőrészek ráfedtek a gádorfali ablakok alsó részére. A vájatokat a gádorfal közelében a tetőszint fölé húzódó függőleges, szélesebb bemélyedés keresztezi.

A főhajó hosszanti oldalfalait a nyugati fal közelében egy-egy padlásajtó félköríves záródású nyílása töri át, amelyek a megjelenésükben és a méreteikben a támfalakban képzett padlástéri átjáróknak felelnek meg (10., 31., 42. kép).

II.7. Az építésmenet

Az építésmenet tisztázásánál elsősorban az ásatási eredményeket elégtelenül bemutató beszámolókra, valamint Kozák Éva és Sedlmayr János az 1970-es évek ásatásainak kezdeti szakaszában tett megfigyeléseire támaszkodhatom.⁹²

A bazilika alapfalai és a támpillérek alapozásai nem egyidejűleg készültek. Az eredeti tervben itt bekövetkezett változás közvetlenül az alapozási munkák utánra datálható: a felmenőkben a támpillérek a falakkal már kötésben épültek meg. A bazilika alapfalainak lerakásakor a nyugati homlokzat elé az északi mellékhajó szélességében szabadon álló toronyként értelmezett épület alapozása is elkészült. Ennek keleti és északi részei teljes mértékben, nyugati és déli maradványai részben kerültek elő. Az épület

alapfalához támpillérszerű szakaszok csatlakoznak: az északi oldalon kettő, a nyugatin – a megfelelő északira merőlegesen – egy. Nem tudjuk, hogy az épület milyen mértékben készült el. A nyugati homlokzat eredeti terv szerinti kialakításának rekonstruálásánál ez a legfőbb probléma. A hevederívfészkek és a felettük lévő falszakaszok már csak az előcsarnoki terv feladásáról tájékoztatnak. Hogy az előcsarnok terve mikor jelent meg az építkezésben, és e terv milyen időbeli, s így milyen kompozíciós viszonyban állt a toronyként értelmezett épülettel, nem tudjuk.

A nyugati homlokzaton megfigyelhető következő váltás a kapuval és a rózsablakkal függ össze. A kapualapozás az alapfalakhoz képest utólagos. Véleményem szerint a kapu terve és homlokzati elhelyezése az előcsarnokos megoldás elvetése utáni, így a kapu a tervváltozás eredményének tekinthető. A főhajófal és a szentélyrész találkozása elárulja, hogy az utóbbi már állt a főhajófal felépítésekor. A következő változás már egy befejezett épület bővítését jelenti: az északi mellékapszis előtti boltozati egység fölé a ferences liturgia követelményeinek megfelelő tornyot építettek. A meredekebb emelkedésű tetőzetek is talán ekkor készültek.

A templomon észlelhető legújabb építészeti változtatások már a műemlékvédelmi tevékenységgel függnek össze.

III. A díszítőfaragványok típusai és leírásai

Az aracsi romtemplom faragványanyaga eredeti helyzetükben fennmaradt konzolokból és fejezetekből, valamint az ásatások alkalmával előkerült, és a rekonstrukciós munkálatok során a nyolcszögletű pillérekre visszahelyezett fejezettöredékekből áll. A faragványok szürkésfehér homokkőből készültek, rajtuk sárgásbarna festéknyomok találhatók.

A faragványanyag leveles és/vagy figurális díszű fejezetekből áll. A bim-bós végződésű levelek karéjos szélűek (akantuszos szélű levelek) vagy tagolatlan szélűek (sáslevelek). Az akantuszos szélű levéltestek jellegzetesen alakítottak. A plasztikus levéltest három, egymás felé közelítve keskenyedő,

egymással élben érintkező vajatból áll. A két szélső, szélesebb vajatot pálcaszerű, domborodó, a vajattal együtt keskenyedő elem tölti ki. Ezt az elemet a vajtászélek éles pereme követi. A levélszélet karéjcsoportok alkotják. A sáslevelek is felfelé keskenyednek, tagolt vagy tagolatlan felületűek. A tagolás a levél alakjának megfelelően felfelé keskenyedő, lapos, élben találkozó vajatokból áll. Egy levélen öt ilyen vajat van. A középső vajatok a bimbó alá futva tűnnek el, a két szélső a bimbó oldalai mögé nyúlik be.

Az egymás fölött elhelyezkedő levélsorok és az egymás mögül kihajló, különböző magasságú levélrétegek, valamint a voluták egymás fölötti sávokba (zónákba) rendeződnek. A levélsorok közt osztógyűrű húzódik. A különböző sávokhoz tartozó levelek egymáshoz képest félszélességnyi tengelyeltéréssel állnak. Az alsó sávban elhelyezkedő, általában páros számú levelek közvetlenül egymás mellett állnak: a levelek összefüggő koszorúvá olvadnak egybe. Ebben az esetben a levelek között a fejezet kelyhe vagy a következő levélréteg megfelelő felületrésztele, vagy az osztógyűrű látható.

A kompozíciókat a volutazóna megléte vagy hiánya alapján antikizáló, vagy gótikus kompozíciókra csoportosítom. Az antikizáló kompozíciókban mindkét levéltípus, az akantuszos és a tagolatlan szélű is előfordul. A gótikus fejezeteken viszont az akantuszos szélű levéltípus nem került alkalmazásra.

A volutapárok végződéseai kúposan kiállók, szalaggal átkötöttek. Az abakusz homorúan ívelt oldalú: fejezetoldalanként alaprajzilag egyszer vagy kétszer homorodik. Keresztmetszetileg tagolatlan lemez vagy kétlépcsős: két negyedhomorlattal alakított. Fél- vagy háromnegyed-oszlopfők fölötti kétlépcsős abakuszok a sarkokon háromoldalú sarokelemmé törnek.

III.1. Antikizáló fejezetek

Az antikizáló fejezetek csoportjába az apszisok közti és az északi mellék-hajó egy-egy falpillérének és az eredeti állapotban fennmaradt nyolcszögletű pillérnek a fejezete sorolható. A falpillérek féloszlopfőin az antikizáló kompozíciók fő változatait a felső két zóna levélkompozíciója alapján ha-

tározom meg. A felső zónák centrális motívum köré szervezettek: a sarkokon – eredetileg közös bimbóban – kihajló két-két féllel a rájuk boruló egy-egy volutapár atlaszfigurát, levelet vagy levélcsokrot vesz körül.

III.1.1. Akantuszos szélű leveles antikizáló fejezetek

1. A főapszis és a déli mellékapzsizs közti pilaszteres féloszlop fejezetéhez tartozó nyakgyűrű tagolatlan (a bal oldalon ez elpusztult) (47. kép). A fejezetet akantuszos szélű levelek, karéjos féllevek és figurális részletek osztógyűrűs kompozíciója díszíti. A bimbók és a voluták nagy része letört, ez utóbbiak alakja egyedül bal oldali pilaszterrészen figyelhető meg jól. Az alsó levélsort hat akantuszos szélű levél alkotja: egy-egy a pilaszter, négy a féloszlop fölött. A féloszlop fölötti levelek egész levelek, a pilaszterhez tartozók hátsó karéjai hiányoznak. A levéltesteket kétoldalt a féloszlopfőn két-két, a pilaszterfőn két, a levéltest vájataitól keskenyebb, felfelé a levéltest alakját követő, majd a végződés alatt tőle elhajló és elhajlásában kiszélesedő ék alakú vájat határolja. A belső vájatok a levéltesttel azonos magasságig, a bimbók helyéig futnak fel, a külső vájatok feleilyen magasak. A vájatok a féloszlop feletti két jobb oldali levéltest közt keskeny, szögletes keresztmetszetű gerincben találkoznak, a többi esetben élben futnak össze. A vájatok kiszélesedéséből fejlődnek a levélszélek karéjos elemei. A külső vájat kiszélesedését háromkaréjos (a bal oldalon a pilaszter feletti levélszél esetében négykaréjos) felfelé néző levélrészek veszik körül. A belső vájathoz szintén karéjosodó részek tartoztak, de ezek a bimbókkal együtt letörttek. Az egymással érintkező levélszélei karéjok közeit – a két felső karéj között kivéve – egy-egy furatlyuk jelöli, amelyek alatt néhol íves felső záródású, lefelé összeszűkülve végződő vájat jelenik meg. Egy-egy furatlyuk tagolja a szomszédos levelek alsó karéj-kiszélesedése alatti, enyhén domborodó felületrészeket is. Csak a féloszlop fölötti levelek érintkeznek ilyen felületrészekben, a pilaszterrész fejezetén a levelek önállóan állnak.

A féloszlopfő tengelyében, valamint a jobb oldali pilaszterrészen az osztógyűrű nem jelenik meg. Az osztógyűrű hiányát az alsó levélsor mögül

kiemelkedő egy-egy figura magyarázza. A féloszlopfő figurája az abakuszt tartó atlasz. Ez a sarkok irányába eredetileg közös végződésben összeboruló féllevélpárok s az ezek feletti voluták közt jelenik meg. Felületei szinte teljesen lepusztultak. Combközéptől felfelé látszik, deréktól felfelé meztelen. A figura karját könyökben behajlítva feltartja. A kiforduló kézfejek tenyérrel az abakuszt támasztják. A kézfej és a kifelé mutató hüvelykujj a vájatban jelennek meg, az ujjak a lemezre tapadnak. Az atlasz oldalra hajló fejével eltakarja a bal vállát. A fej a glóriaszerű körvonalával ráfed az aba-

kuszra, a vállpárkányig magasodik. Felületein a hajnak az arcot keretelő vonalai még megfigyelhetők. Az áll alatt a test síkja elé kiugró nyak vagy szakáll háromszög alakú törésfelülete látható. Megállapítható: az arc keskeny és hosszúkás alakú volt. Az atlasz mögött a derék fölötti magasságtól (az osztógyűrűvel párhuzamos vonaltól) az abakuszig a fejezet kelyhének felülete egy lépcsővel hátramélyül.

A jobb oldali pilaszterrész fejezetén a felső zónát a fejével a pilaszterfő sarka helyén megjelenő félfigura foglalja el (48. kép). A mellrész gömbölydeden alakított, ezt balról a jobb kar vonala, jobbról és fenn a nyak alatti szegélyszerű szalag keretezi. A figura felületei sérültek. A jobb kar könyöktől lefelé látszik, a jobb arc irányába emelkedik föl, tenyere a jobb arcrészt támasztotta, ujjai a járomcsont alá görbülhettek. A figura nyaka magas, széles, két (fél)oldala elől élben találkozik. A nyak felületei homorú átmenettel szélesednek ki az arc felületeivé. A fej előrehajlik, lefelé néz. Az arc hosszúkás, felfelé szélesedő, a szem alatti részek telt felületűek. A homlok hátrahajló, középmagas. A bal szem tökéletes állapotban maradt meg. A szemgolyót alul és felül perem kereteli. A felső (a szemhéj) kettős és nagyobb ívelésű, mint az alsó: a szemhéj íve a belső oldalon a mély szemszegletet keretelve túlhajlik az alsón. Az alsó és a felső perem a külső szemszegletnél sem hajlik át egymásba. A homlok ereszkedő, és a szemhéj kiemelkedő felületei élben találkoznak, ez az él képzí a szemöldökvonalat. A haj közepén elválasztott. A haj a homlokra a választéktól kétfelé ívesen borul. A jobb halánték fölött a felfelé ívelődő vonal U alakban lefelé fordul, majd a jobb kézfej felé ereszkedik. A túlsó oldalon a lepusztult felületű haj és fül alatt két tincsből álló, lefelé ívelődve csigásodó hajfürt maradt meg. A hajfelületet egymás mellé sorakozó párhuzamos barázdák tagolják. A fej és a fejezetszél közti felületet háromkaréjos, karéjaival a fej felé néző féllevél tölti ki. Az alsó és a felső karéj felülete enyhén homorú. A középső a karéj alakjának megfelelő, a levélcsúcs felé szélesedő vajatból és a levélszél e vajat peremként megjelenő vonalából áll. A felső karéj rátakar az abakusz alsó részére. Az abakusz a féloszlop fő fölött egyszer homorodik.

2. A nyolcszögletű pillér fejezetsávjának az északi, északkeleti, keleti, délkeleti és részben a déli oldalai maradtak fenn. Közülük a délkeleti és a déli oldal nincs díszítve: a fejezetsáv a pillér főhajó felőli oldalaira nem fordul át, a délnyugati pilléroidal fölé visszaépített fejezettöredék elhelyezése hibás. A pillérfőnek csak az északkeleti oldala értékelhető állapotú, de a felületek itt is lepusztultak. (35., 36., 49., 50. kép).

Az alsó levélsorban a pillérfő oldalának a tengelyébe állított középső akantuszos szélű levél mellett egy-egy másik hasonló áll. A levéltest szélső vájatperemei mellett egy-egy, felfelé mélyülő és enyhén szélesedő vájat van, amelynek külső oldalából fejlődik ki a levélszél. Az egy nagy karéjból álló levélszél nem fut le a levéltőig. Alsó végződése kunkorodó, csomósze-

rú. Ez alatt háromszög alakú felületrész látható. A jobb oldali levél bimbója teljesen lepusztult felületekkel ugyan, de fennmaradt. A levelek töveinél egy-egy rátétlevél helyezkedik el. E levelecskék álló háromkaréjok, a karéjok a középső homorodás körül helyezkednek el. Az alsó karéjok alatt háromszög alakú felületrészek vannak.

Az osztógyűrű fölötti sor négy levélből áll. A szélsők az abakuszszarkok alá futnak (futottak) ki. Megjelenésüket tekintve a levelek az alsó sorban állókkal egyeznek meg, de itt a levélszélek széles karéjainak csomószerű indítása elmarad. A bal oldali levél bimbója fennmaradt, de rajta részletformák nem láthatók. A levelek között a felületek teljesen lepusztultak, itt legfeljebb csak sejteni lehet a rátétleveleket.

A harmadik sávban négy volutapár fekszik fel az akantuszos szélű levelek bimbóira. A volutaszárak a levélkaréjok kiszélesedésének magasságából indulnak, negyedhomorlattal tagoltak. A voluták csigásodása hármas menetű, kúposan kiálló. Érintkező külső menetük szalaggal átkötött.

III.1.2. Sásleveles antikizáló fejezetek

3. A főapszis és az északi mellékapszis közti falpillér fejezete összetett típusú (51. kép). A pilaszter kétoldali fél-fél fejezetén nincs osztógyűrű a levélsávok közt. A féloszlop fejezetét viszont osztógyűrű tagolja. A pilaszter fejezete sáslevelekkel díszített. A külső réteg egy-egy féllevele a pilaszternek a falsíkra merőleges oldalára, a következő réteg egy-egy levele pedig a sarok alá hajlik ki. E levelek fölül az egymásra merőleges fejezetoldalokon kialakított két-két négykaréjos levélke fekszik. Ezek felületébe a tövüktől a fejezetsarkok felé sugarasan szétfutó vajatok barázdálódnak.

A féloszlop fejezetén az alsó sorban négy sáslevél áll. A bimbók közül csak a bal oldali első levélé maradt meg. Az osztógyűrű fölött a következő sorban az abakuszszarok irányába két-két féllevél hajlik ki. A tagolatlan felületű, szögletes keresztmetszetű, szalagszerű féllevelek közös bimbóba hajoltak össze, ezek már letörtek. A féloszlopfő tengelyében a belső féllevelek közül törzsszerűen megjelenő, kötélfonatos gyűrű vízszintesé-

vel lezárt alacsony szár emelkedik. Ebből – vájattal különválasztott, mandula alakú, tagolatlan felületű levélke két oldalán – levélsokor terül szét. A levélsokor a belső féllevelekre fekszik fel, és felül két-két háromkaréjos levéllé fodrozódik. A leveleket a középső levél vájatos körvonalát megismétlő bevésések tagolják. A levélsokrok végén a kihajló féllevelek bimbóinak törésfelülete felett két-két, a fejezet egymásra merőleges oldalsíkjaiból kialakított rozetta van. A rozetták ötszirmúak, közepükön kör alakú motívum. A levélsokor középlevele fölött, felső felével az abakuszra teljesen rátakaró abakuszrözsza van. A rozetta korongszerű alátételelem felületén jelenik meg. Hat domború felületű, csúcsos végződésű szirma hátramélyülő, kör alakú, apró körökkel tagolt középrész veszt körül.

A falpillér abakuszának homlokoldala tagolatlan, a sarkok fölött, a féloszlopfőn két egymásra merőleges oldalúvá törik.

4. Az északi mellékhajó pilaszteres féloszlopjának a fejezetét sáslevelek és voluták díszítik (52., 53. kép). A kompozíció összetett típusú: a féloszlop fejezete osztógyűrűs, kétsoros, míg a pilaszterfő levelei kétrétegű sorban állnak.

A féloszlopon az alsó sor külső rétegében négy egymás melletti levél emelkedik; a pilaszterfőn az e sávnak megfelelő rétegben a féloszlop felé egy-egy teljes, a mellékhajófal felé egy-egy féllevél helyezkedik el. A tel-

jes levelek a féloszlopfő szomszédos leveleivel összehajolva közös bimbót alkotnak. Közülük a bal oldali bimbó maradt fenn, a jobb oldalinak csak nyomai figyelhetők meg. A féloszlopfőn a középső levelek bimbói letörtek. A féloszlopfőn az alsó sor második rétegében egy-egy, a sarkok alá futó, három vájattal tagolt, letört végződésű levél áll. Ennek megfelelően alakított a pilaszterfő második levélrétege is. A levélvégzések itt is letörtek.

A pilaszterfőn a második sávot két-két tagolatlan felületű, összehajló féllelél képzí, amely felett tagolt szárú volutapár jelentkezik. A féllelelek közt a fejezetnek élben találkozó alapfelületei láthatók. A kihajló féllelelek közös végzódései és a voluták köze áttört. A voluták csigásodó oldalfelületei a bal oldali párnál figyelhetők meg: a csigásodás hármás menetű, kúpo-

san kiálló. A volutákat szalag motívuma kötötte össze, ennek részlete a párbal oldali elemén maradt fenn.

A féloszlopfőn az osztógyűrű feletti sorban középen egy levél áll, bimbója rátakar az abakusz negyedhomorlatára. A voluták a levél előtti rétegből indulva emelkednek a sarkok alá.

III.2. Gótikus fejezetek

A gótikus fejezeteket az osztógyűrű megléte vagy hiánya alapján csoportosítom két, illetve egy levélsoros fejezetekre. A két sorban elrendezett levelek alsó sorukban egy-, felső sorukban egy- vagy kétrétegűek. Az egy levélsoros fejezeteken a levelek egy, kettő vagy három réteget alkotnak.

III.2.1. Két levélsoros gótikus fejezetek

Ilyen fejezet az említett nyolcszogű pillér nyugati oldala fölött, a déli pillérsor első nyugati pillérének, a kötegelt pillér főhajófalán felfutó falpillér részén és a főhajó délkeleti oszlopcsonkján van.

5. Az északi pillérsor középső pillérének a nyugati oldala fölé felhelyezett fejezettörödékek két sorban elrendezett sáslevelekkel díszített. Az alsó sorban két, a felsőben három levél áll. Csak a felső sor középső levelének végződése maradt meg (36. kép).

6. A déli pillérsor első nyugati pillérének a nyugati és északnyugati sarka felett emelkedő fejezet két levélsoros. A nyugati oldalon az alsó sorban két levél áll, a tőlük jobbra lévőnek csak nyoma látszik, az északnyugati oldalon egy levél van. A felső sorban a sarokra futó levélhez a nyugati oldalon két, az északnyugatin egy levél társul. Az abakusz a nyugati oldal két levele fölött maradt meg.

7. A főhajó falpillérének fejezetén az alsó levélsorban tizenkét, a felsőben kilenc levél áll (54. kép). A féloszlop második levélsora kétrétegű. Az alsó levélsorban a szögletek fölé kihajló levélpárok négy közös bimbót alkotnak. E bimbók közül a jobb oldali kettő sérült. A háromnegyedoszlopok

külső bimbói letörtek. Az osztógyűrű csak a féloszlop és a háromnegyed-oszlopok fejezetén látszik. A felső sorban a levelek zöme a sarkok alá fut ki. A háromnegyedoszlopok külső levelei féllevelek. A jobb oldali háromnegyedoszlop leveleinek bimbói letörtek. A féloszlopfőn e levélsor hátsó rétegét a fejezet tengelyében álló levél képzí.

A gömbszerű bimbók felületébe kétoldalt egy-egy, a külső levélvájatokat folytató vájat metsz. E vájat felső részeibe a levélszélek élei felkanyarodnak, alsó részei félhold alakú mélyedésként jelennek meg. A bimbók felületére a levélhát irányából nyelv alakú levélke hajlik, amelynek a felületét vájat tagolja. Ez a levélke alakját követi, annak kiszélesedő részén furatszerűvé mélyül. A levélke mellett kétoldalt és alul a bimbóba hajló levélhát tagolatlan felületszeletecskéi láthatók. Az abakusz a háromnegyed-oszlopok sarkai fölött is sarokelemmel bővített.

8. A délkeleti oszlopcsonk fejezetén a nyaktag fölött két levélsor emelkedik (39. kép). Az alsóban egy-egy tengelybe állított levél van, a felsőben egy-egy fél levél veszi közre a sarokra nyúlót. A bimbók a főhajói falpíllérfőn lévőeknek a levélhátra felnyúló levélke nélküli megfelelői. Az abakusznak a főhajófal felőli része letört.

9. A Gerecze Péter-féle fényképéről ismert fejezettöredék csak a fényképen tanulmányozható, jelenleg ismeretlen helyen van (55. kép).⁹³ A fejezetből a bal oldal teljes, a jobb oldal két levéltengelynyi szélességben maradt meg. A bal oldal díszítése bal felé nem folytatódik. A faragvány valószínűleg a gádorfal valamelyik nyolcszögletű pillér fölötti falpilléréről származik.

A darabon a leveleknek kétféle, réteges felépítésű kompozíciója áll: a külső rétegben a bal oldalon az oldal tengelyében egy, a másikon két levél. A belső rétegben a jobb oldal tengelyében egy levél emelkedik, a tőle balra levő levél a sarok alatt helyezkedik el.

A fejezeten az eddig ismertetett levéltípusoktól sajátosan eltérő megoldással találkozunk. A levelek kétrétegűek. Az alsó réteget csupán bimbók képviselték – ezek letörtek, a felsőt karéjos rátétek. A felső rétegben egymáshoz közelítve emelkedő és a bimbók alá futó, szögletes keresztmetszetű levélerek láthatók, amelyek középen háromszög alakú, hátramélyülő mezőt kereteznek. A levélerekből a magasságuk harmadában egy-egy oldalágacska hajlik ki. Ezek végén egy-egy hatkaréjos levél helyezkedik el. A hullámos felületű karéjok egy kifelé szétnyíló, szabálytalan V alakú homorodás körül fodrozódnak. Az alsó karéjt a többtől sekély véset, a kö-

vetkező kettőt a negyediktől furatlyuk választja el. A legfelső karéj fél-gömbszerűen kidomborodó felületű.

A kompozíció második rétegében a középső levél bimbója az abakuszra rátakart. E levéltől balra három – a levélerekhez hasonló – száracska egymáshoz közelítve a töredék bal felső sarka felé hajlik. A száracskák összehajlásának helyén törésfelület látható. A középső levéltől jobbra levő a sarok alá hajlik ki, bimbója rátakart az abakuszra. A nyakgyűrű hiányzik, az abakusz sarokrésze letört.

III.2.2. Egy levélsoros gótikus fejezetek

E csoportba az apszisok fennmaradt féloszlopfői, az északi pillérsor első nyugati pillérének, a kötegelt pillérnek és a főhajó északkeleti oszlopcsonkjának a fejezete és konzola, a délkeleti oszlopcsonk konzola, valamint a csak Gerecze Péter fényképéről ismert fejezettöredék tartozik.

10., 11., 12., 13. A keleti homlokzat fejezetei réteges felépítésű, kétfőző kompozíciójúak (23. kép). A darabok felületei szinte teljesen lepusztultak, egyedül a főapszis északról számított második féloszlopjának fejezetén figyelhetők meg részletek: az elülső rétegben kétoldalt egy-egy fél, középen egész levél, a hátsóban két egymás mellett álló sarokra futó levél. Bimbó az elülső sor bal oldali féllevelén maradt meg: tagolatlan. A fejezet jobb oldali része lekopott, és az abakusz elpusztult.

14. Az északi pillérsor első nyugati pillérének fejezettöredékei a keleti és az északkeleti pilléroidal feletti fejezet levéldíszre kétrétegű. Az elülső rétegben három-három levél van, a szélső levelek két-két vájatos része elpusztult. A hátsó rétegben a sarokra futó levelet két-két másik levél fog közre. Az abakusz sarokrésze letört.

A nyugati és északnyugati pilléroidal fejezettöredéke: kétrétegű, letört bimbójú egymás mellett álló tagolt sáslevelekkel. A külső réteget két-két levél alkotja. A bal oldali levélfelületei teljesen lepusztultak, a jobb oldaliból kétvájatnyi szélességű rész hiányzik. A belső rétegben a sarokra futó levelet egy-egy másik vesz közre. Az abakusz sarokrésze letört.

15. A kötegelt pillér fejezetén kétfázisú kompozícióban háromrétegű levéldísz jelenik meg (56. kép). Az alsó zónában a levélréteget huszonnyolc levél alkotja: féloszlopfejezetenként négy-négy, háromnegyedoszlop-fejezetenként és a görögkereszt szárainak megfelelő pilaszterenként két-két. A fél- és háromnegyed-oszlopfők és pilaszterfők szögletei felé néző levelek félbimbóba hajolnak ki, a szomszédos levelek félbimbóival közösen alkotnak egész bimbót. A fejezeten tíz ilyen bimbó van. A kelet és nyugat felé néző pilaszterfőrészek főhajó felőli oldalain megjelenő egy-egy levélnek a pilaszterrész tengelyében önálló bimbója van. E bimbóknak tehát az eredeti állapotban itt futó háromnegyedoszlopon nem volt szögletbe behajló párjuk, vagyis a fejezetsáv a pillérnek a főhajófalon felfutó elemeire nem fordult át (57. kép). A bimbók sérült állapotban ugyan, de fennmaradtak. Megjelenésük gömbszerű, felületük tagolatlan.

A következő levélréteget tizennégy egymás mellett álló levél alkotja: féloszloponként két-két, háromnegyedoszloponként és pilaszterenként egy-

egy. E levelek a sarkokra futnak ki. A harmadik rétegben féloszlopfőként, azok tengelyében, egy-egy levél áll. Az abakusz a háromnegyedoszlopok fölött sarokelemmel ellátott.

16. Az északkeleti oszlopcsonk fejezetén a nyaktag fölött tagolatlan felületű levelek tagolatlan, gömbszerű bimbókkal háromzónás, réteges felépítésű kompozíciót alkotnak (39. kép). Az alsó zónában mindkét oldalon egy-egy tengelyben álló levél van. A középsőben a főhajó felőli sarokra egész, a falfelületek felé néző sarkokra egy-egy féllevél hajlik ki. A harmadik rétegben tengelybe állítva egy-egy, bimbójával az abakusz alsó homorlatára takaró levél emelkedik. Az abakusz a főhajó felőli és a keleti sarkon saroktaggal alakított, a harmadik oldalon befut a főhajófalba.

17. Az északkeleti oszlopcsonk konzola fejezet alakú (39. kép). Rajta három levél áll, a két jobb oldali egész, a főhajó falsíkjához kapcsolódó bal oldali féllevél. A leveleket alulról a konzol alsó felületét képző korong gyű-

rúsrzerűen felhajló tagolatlan, félpálca-pántja fogja össze. Az oszlopcsonkhoz való átmenetet egy negyedhomorlattal tagolt, kör alakú abakusz biztosítja. A két teljes levél bimbója letört, a főhajó falsíkjához kapcsolódó féllevél félbimbója tagolatlan.

18. A délkeleti oszlopcsonk konzola az északi párjával azonos megjelenésű (40. kép). A bimbók egy-egy félgömböcséből állnak. Köztük a levélhát nyelv alakú része hajlik előre.

III.3. Figurális konzolok

Az északi mellékhajó oldalfalának és keleti falának szögletében, valamint a déli mellékhajó megfelelő szögletében egy-egy diagonálisan álló, emberi fejet ábrázoló konzol helyezkedik el. A fejek nagyrészt elpusztultak.

19. Az északi mellékhajóban a fej maradványai: a jobb fül és halánték csekély részletei még megfigyelhetők. A fej mellett háromkaréjos levélke áll (58. kép).

20. A déli mellékhajóban a fej mellett balra két háromkaréjos, karéjával a fej felé néző levél áll (59. kép).

A főhajó a nyugati szögleteiben egy-egy boltozattartó, diagonálisan álló, vállpárkánnyal záródó, figurális kőkonzol helyezkedik el. Az északnyugati konzol mellett a homlokíveket egy-egy kőpárkány tartja. A délnyugati konzol mellett csak a nyugati oldalon van ilyen elem, a főhajófal homlokíve itt a konzolról indul.

21. Az északnyugati konzol emberfejet ábrázol (37. kép). A fej széles, tagolatlan nyakon ül. Az orr és az alatta levő részek letörték; a haj, a bal szem és homlok sérült. A fej zömök arányú, az arc telt. A szemszögök nagyok, az orrtő felé mélyülnek. A nagy, egymástól távol eső szemeket hangsúlyos alsó és felső perem keretezi. A szemszög fölé emelkedő homlok széles, alacsony; felületét az orrtő fölött lefelé ívelő ráncok barázdálják. Az arcot haj keretezi, amely a homlok fölött egy-egy nagyobb, előreülő fűrtbe rendeződik, kétoldalt szétterülve omlik alá a száj vonalának magasságáig. A vállpárkány negyedhomorlatból és lemezből áll, a sarkai letörték.

22. A délnyugati konzol görnyedő emberalakot ábrázol: a testéhez képest aránytalanul nagy fejű és vállú figura széttárt karjait könyökben behajlítva csípőjének tájkákára helyezi (38. kép). A jobb kézfej ujjai két, a bal kézfejé három egységbe rendeződnek. A fej zömök arányú, felfelé széleseződő, ezt kétoldalt szétterülő, a gömbölyded vállakig érő hajfürtök keretezik. A fej felső részével rátakar a pálca-negyedhomorlat-lemez tagolású vállpárkány negyedhomorlatára.

IV. Az aracsi templom az 1200 körüli művészetben

IV.1. A templom alaprajzának és felépítményének kapcsolatai

Gerevich Tibor a háromhajós, három „egyvonalról kiinduló” apszisos alaprajzú bazilikák magyarországi elterjedésében a pécsi székesegyháznak lombard előképek alapján való típust teremtő szerepét hangsúlyozta.⁹⁴ Az általa meghatározott alaptípushoz sorolta Garamszentbenedek, Kapornak, Somogyvár, Lébény, Deáki és Kaplony társaságában Aracs templomát is.⁹⁵ Dercsényi Dezső – továbbfejlesztve Gerevich elméletét – egy alaptípusból vezette le az Árpád-kor emlékéanyagának szinte valamennyi – kereszthajó nélküli – templomát.⁹⁶ Az Észak-Itáliából származó, Magyarországon talán dalmát közvetítéssel elterjedt alaprajzi megoldást bencés eredetűnek tartotta, és magyarországi megjelenését, illetve elterjedését a rend tevékenységével hozta összefüggésbe.⁹⁷ A bencés rendnek alaprajzi típust meghonosító szerepét is hangsúlyozta azáltal, hogy – a kronológiai tisztázatlanságokra hivatkozva – a pécsi székesegyház mellett a somogyvári és a garamszentbenedeki bencés kolostort nevezte meg mint a típus lehetséges XI. századi kiindulópontjait. E kiindulópontokból származtatta, s bencés műhelynek tulajdonította a XIII. század „nemzetségi” monostortemplomait is. Aracs templomát is ezen típus képviselői közé sorolta.⁹⁸

Gerevich alaptípus-elmélete pontosításra szorul; Dercsényi bencés típus és műhely elképzelésének érvénye több szempontból megkérdőjelezhető. Mindezek ellenére az aracsi szentélyrész alaprajzi elrendezésének rokonait az általuk meghatározott emlékcsoportokon belül találhatjuk meg.

A XI. században Garamszentbenedek, Pécs, Somogyvár alaprajzai – szentélyrészeit tekintve – általánosságokban valóban megegyeznek: a keleti rész a három hajónak megfelelő számú, kívül-belül köríves apszisokból áll. De az alaptípus jellemzése ezen jegyekkel ki is merül. Garamszentbenedek, Pécs és Somogyvár részleteikben e típus változatait mutatják. Alaprajzaik a szerkesztési alapelveiket tekintve eltérők.

Az apszisok köríveit a templom hossz tengelyére merőleges egyenesre – mint alapvonalra – szerkesztett félkörívek határozzák meg. A külső falfelületek alapvonalát kirajzoló félkörívek vagy metszik egymást, vagy az alapvonalon (egyenes szakasz közbeiktatásával vagy egy pontban) találkoznak. Az előbbi esetben a főapszis félköre a felmenő részekben a mellékapszisok tetőzetének magasságában – azok szorításából mintegy kiszabadulva – jelenik meg. Az apszisív a szerkesztési alapvonal vagy az erre merőleges falszakaszok fölött emelkedik. Az előbbi esetben az apszisív a félkupola homlokívével egyezik meg, az utóbbiban nyújtott ívű apszisról beszélhetünk.

A Gerevich által Aracs párhuzamaiként felsorolt templomok valójában a háromapszisos típus más-más változatát képviselik, a szerkesztési alapelvek tekintetében e típusnak szinte az összes lehetséges variációját megjelölték. Az aracsi szentélyrész a három félköríves apszisos típuson belül a pécsi példához igazodik.

Az aracsi templom művészeti kapcsolatait rekonstruálni próbálva több esetben bukkantam olyan témakörre, amelyről tájékozódnom vagy esélyem se volt, vagy azt csak közvetlenül, az emléktárgy segítségével és nem annak a szakirodalmi értékelésére támaszkodva sikerült. A szentélyrész alaprajzi megoldása kapcsán emlegetett rokon megoldások tüzetesebb vizsgálatára az építészeti felmérések pontatlanságai vagy az ásatási eredmények ellenőrizhetetlenségei miatt sem vállalkozhattam. Garamszentbenedek és Somogyvár példája jól szemlélteti a helyzetet. Az előbbi esetében a Knauz-féle alaprajzból messzemenő következtetések nem vonhatók le, az alaprajz ugyanis nem az ásatás eredményeinek a feltüntetése céljából készült, hanem azok értelmezésére tett kísérletet.⁹⁹ Az értelmezéshez olyan, a gótikus templom falai alatt lévő részleteket is segítségül hívott, amelyeket nem tártak fel. Az ábrázolás tehát rekonstrukciós jellegű. Somogyvár esetében is problematikus az ásatási eredményekről hiteles képet alkotni. Az ásató Bakay Kornél különböző publikációiban szereplő alaprajzok az északi mellékapszisnak és a főapszisnak a külső falfelületeit meghatározó íveit ugyan egyenesen összefutónak mutatják, de a főapszis és a déli mellékapszis külső falfelületeit meghatározó ívei vagy összefutnak¹⁰⁰, vagy egyenes falszakasz közbeiktatásával kapcsolódnak.¹⁰¹

A főhajó négyzetes boltozati egységeit a mellékhajókban hosszirányba nyújtott négyszögű egységek kísérték az esztergomi Szent Adalbert-székesegyházban, s ilyen elrendezéssel találkoztunk Deákiban és Vértesszentkeresztben is. Aracsot Esztergommal Marosi Ernő, Vértesszentkereszttel pedig Dercsényi hozta szorosabb összefüggésbe.

Marosi az esztergomi székesegyház, az ócsai és az aracsi templomok között a keleti hosszházszakaszok funkciójának vonatkozásában tételezett fel rokonságot. E hosszházszakaszokat – Joannes Nepomuk Máthesnek az esztergomi példára vonatkozó megjegyzései alapján¹⁰² Marosi közlekedőfolyosónak, haránt irányú közlekedőtérnek fogta fel.¹⁰³ E terek eredetét a bencés reform építészetében látta, és az esztergomi példát ennek lombard központjából, a comói San Abbondióból származtatta.¹⁰⁴ Ha a felsorolt példákat a szentélyek előtti közlekedőfolyosó-funkció iránti igény esetleg össze is köti, az igény építészeti megnyilvánulásai különböznek. A San Abbondio közlekedőtere alaprajzilag is és felépítményileg is a boltozott szentélyrész-szel alkot szerves egységet; nem önálló térszakasz, nem is a hosszház része. A közlekedőtér az apszisok előtti élkeresztboltozatos szentélynégyzö-

gek egymás melletti tereiből áll, amelyek között az átjárást a szentélyek közti válaszfalakba vágott alacsony árkádívek biztosítják (60. kép). E szentélynégyzeteknek egy egység részeként való felfogását, az átjáró-íveknek – az öthajós, bazilikális szerkezetnek megfelelő különböző magasságú szentélyrészsel szemben – azonos magassága hangsúlyozza. A közlekedőtér így valóban folyószerűen jelenik meg. A tömegalakításban a keresztírányt a külső szentélyek feletti – féloromzatukkal a keleti toronyhoz támaszkodó – épületrészek hangsúlyozzák.

Esztergomban a megfelelőnek tartott szakasz alaprajzilag alig különbözik a templomban a tőle nyugatabbra lévőktől: nem nagyobb, de kisebb ná-

luk. Ócsán kereszthajó van. Tere nem képez szabályos négyzetet a főhajóval; tereinek boltozati egységeit a főhajóéval azonos nagyságúra és magasságúra tervezték (61. kép).

Az aracsi templom esetében az apszisok előtti boltszakasz alaprajzilag hosszabb a nyugatabbra lévőktől. Az ezen emelkedő felmenő részek is különböznek a hosszház nyugatabbi szakaszaitól. E különbözőségükben összefüggő részek nem kaptak az ócsaihoz hasonló keresztházszerű megjelenést. A megkülönböztető összefüggés a hosszháznak az apszisokig futó bazilikális tér- és tömegbeli egységén belül a pillérek és a falpillérek formáiban rajzolódik ki. A főhajóban ez a tagolatlan egyszerűségű, fegyelmezetten súlyos, nyolcszögű pillértömbök és a gazdagon tagolt, hengeres for-

mákban hullámzó könnyed, kötegelt pillércsokrok formai kontrasztjában jelenik meg. A rendszernek a mellékhajó részeire való kiterjedése a főhajó pilléreivel harmonizáló formájú, rájuk vonatkozó falpillérekben, illetve konzolokban válik nyilvánvalóvá. A hosszházon belül, annak nyolcszögű

pillérekkel alakított szakaszaitól megkülönböztetve a szentélyrész elé így pillér és falpillér formák jelölte – pillérformailag keresztirányban összefüggő – tér illeszkedik (33., 42., 62. kép).¹⁰⁵

A kereszttér kötegelt pillértípusa alaprajzilag Lébény, Kerc, Gyulafehérvár, Ócsa és Vértesszentkereszt azon pilléreivel egyezik meg, amelyeknél a görögkereszt alaprajzú magot fél- és háromnegyedoszlopok bővítik.¹⁰⁶ Ezek közt a lébényi árkádpillér funkciójú, formái a faltagolásban nem vesznek részt. A kerci, a gyulafehérvári és a vértesszentkereszt kötegelt pillérek funkciójukban négyezeti szerepűek és – más-más formákkal – kontraszthatásban állnak a hosszház pilléreivel.¹⁰⁷ Ócsán a kötegelt pillérek (az északi esetében a főhajó felőli féloszlop hiányzik) egyrészt a kereszttér középső egységének részei, de – a nyolcszögű pillérekkel váltakozva – a hosszházban is jelen vannak. Itt tehát nem érvényesül a kontraszthatás. A

tér- és tömegbelileg érzékelhető kereszttér középső egységét a keleti oldalon – ugyanúgy mint Aracson – a diadalív tartásában részt nem vevő, frontális állású falpillér jelzi.

Az aracsi kötegelt pilléreknek a bazilikális főhajófallal való kapcsolata az ócsai hosszházpillérek tervezett falpilléreinek megjelenésére emlékeztet – ki-

vitelezésük esetén Ócsán is ugyanazon pillérrészek vettek volna részt a faltagolásban (63. kép).

Az aracsi pillérek álnégyezeti teret jelölő funkciójukban négyezeti pillérekkel vetendők össze. Kerc és Gyulaféhevár kötegelt négyezeti pillérei a hosszházuk támváltásos rendben álló pillérsorának keleti lezárását adják. Kercen – a hatsüveges boltozási rendszernek megfelelően – főhajó felőli féloszloppal bővített négyszög és bővítetlen négyszög alaprajzú pillérek váltakoznak. Gyulaféheváron – a kötegelt rendszerhez igazodva – görögkereszt alakú mag száraihoz kapcsolódó féloszlopos és négyszögű maghoz három oldalról csatlakozó féloszlopos pillérek sorakoznak. Gyulaféhevár négyezeti pilléreinek alakítása szerkezeti megfontolások eredménye: a padlástér négyezeti torony maradványát őrzi. Kercen viszont a kötegelt pillérek elsősorban – Aracshoz hasonlóan – csak a köztük lévő tér kiemelését szolgálják.

A vértesszentkeresztű négyezeti pillérek előtt a hosszházban két-két nyolcszögletű pillér áll: a kontraszthatás az aracsival azonos számú és for-

májú elemből áll (64. kép). A kötegelt pillérek és a kötegelt fomákkal harmonizáló faltagoló elemek itt egy – a hosszház szélességénél csak egy-egy falvastagsággal szélesebb – szakasz részei. Ezek alapján az arcsi kontraszthatást a vértesszentkeresztű példa közvetlen követéseként, a keresztte-
ret pedig a vértesszentkeresztű megoldásnak a bazilikális keretekhez való egyszerűsítéseként értékelem. Az egyszerűsítés eredménye helyi fejleményként értelmezhető, de a kereszttér jelölési módja, hangsúlyozásának mértéke nem társtalan a szentélyek előtti megkülönböztetett kialakítási igényű térszakaszok változatai közt. Sainte-Engrâce XII. századi, háromhajós, négy boltszakaszos templomában a hosszház pilaszterekkel bővített görögkereszt magvú pilléreivel és kétlépcsős falpilléreivel alakított szakaszaival

a szentély előtt féloszlopokkal bővített görögkereszt magvú pillérpár és a nekik megfelelő falpillérek formavilága áll kontrasztban. A pillér formailag keresztirányban összefüggő szakasz tér- és tömegbelileg a templom álbazilikális rendszerén belül jelenik meg.¹⁰⁸ Albenga XIII. század elején átépített háromhajós, négyszakaszos székesegyházában a hosszház nyolcszögű és hengeres pillérekkel alakított szakaszaival a szentély előtt féloszlopokkal bővített, hasábos magvú pillérpár formavilága áll kontrasztban (65. kép). A mellékhajók oldalfala csak a féloszlopos pillérekkel szemben – ezek formáinak megfelelően pilaszteres féloszloppal – tagolt. A pillérformailag keresztirányban összefüggő szakasz tér- és tömegbelileg a templom bazilikális rendszerén belül jelenik meg.

A magyarországi nyolcszögű pillérekkel Csányi Károly és Lux Géza foglalkozott először.¹⁰⁹ Ócsa, Aracs, Vértesszentkereszt, Túrje és Ják megfelelő pilléreit a magyarországi román kori építészet egyik jellegzetesen magyar vonásának tartották.¹¹⁰ Aracs és Vértesszentkereszt pilléreit azonos „csoport” művének tekintették. E „csoport” tevékenységének kiindulópontjaként Kalocsát feltételezik.¹¹¹

A pillérek Csányi és Lux általi felsorolását Dercsényi „fejlődési sorozat”-ként értelmezte.¹¹² Ebben a sorozatban a „gazdagodás és tökéletesedés” irányát jelző – a Csányi–Lux-féle elképzeléshez képest – Aracs és Vértesszentkereszt helyet cseréltek. Marosi csak az ócsai, vértesszentkereszt és az aracsi pillérek „tényleges” összefüggését tartotta elfogadhatónak.¹¹³ Az így redukált sorozatot az esztergomi kőtárban fennmaradt töredékek alapján rekonstruált nyolcszögű pillérral egészítette ki¹¹⁴, és ezt tekintette – Kalocsa formateremtő szerepét Esztergoméval helyettesítve – a sorozat „formai és technikai” kiindulópontjának.¹¹⁵ Tekintve, hogy az esztergomi kőtári töredékek egy részéről – nyolcszögű fejezetrészekről is – újabban mint pilisszentkereszt eredetükről esik szó, a sorozat nem Esztergommal, hanem Pilisszentkereszttel bővíthető.¹¹⁶ Azzal, hogy Marosi az aracsit tartotta a rekonstruálthoz a legközelebb állónak, megkérdőjelezte a vértesszentkereszt és aracsi pillérek egymásból való levezetésének Dercsényi feltételezte lehetőségét.

A nyolcszögű pillérek összehasonlítása méreteik és lábazati alakításuk szempontjából lehet csak teljes. Ócsán a keletebbi pár tagjain a lábazati párkány torosból alatta negyedhomorlatból és kétlépcsős talplemezből áll. A sorozat többi tagjának lábazata attikai, közülük a pilisi eredetűnek feltételezhető a legmodernebb: „benyomott” típusú, torosa lábazati sík elé ugró. Az aracsinál a vértesszentkereszti régiesebb: a párkányelemek egymás fölött helyezkednek el. (A déli pillérsor első nyugati tagjának lábazata más, negyedhomorlat s felette félpálca.)

A pillérek funkcionális, a faltagolásban játszott szerepének vizsgálatánál a pilisi eredetűnek feltételezhető „példa” értékelésétől – jelen ismereteink hiányossága miatt – el kell tekintenünk. Az ócsai hosszházban a két pár nyolc-

szögű pillér – kötegeltek közt – váltópilléreként jelenik meg (66. kép). Fejezetzónájuk nincs. A keletetbi pár nem vesz részt a faltagolásban. A pillérek oldalait vájatokkal elválasztva: lemez, alatta felpálca, negyedhomorlat, felpálca profilú vállpárkány zárja. A nyugati párnak az aracsi megfelelő részletekkel megegyező, negyedkörív keresztmetszetű vállpárkányáról viszont egy-egy falpillér indul. A falpillérek két, egymás elé állított lizénából állnak, amelyeket rézsús szakasz köt össze. A falpilléreket az ablakok könyöklőmagassága alatt párkány zárja. Efölött csak a hátulsó lizéna fut tovább. A nyugati pillérpárnak tehát faltagoló elemeket hordozó szerepe van. A pillér és falpillér közötti kapcsolat – az aracsi megoldáshoz képest – szervesen. A fel-futó rész itt nem a pillér része; az a pilléren, mint lábazon önálló elemként áll. A pillér és a falpillér közt vállpárkány húzódik, formáik csak utalnak egymásra. Kialakítására valószínűleg csak utólag – a templomnak egy szakasszal való lerövidítése és a boltozati tervről való lemondás után – gondoltak.

A vértesszentkeresztí és az aracsi nyolcszögű pillérek megegyeznek abban, hogy a kontraszthatás hosszsházbeli elemeiként értelmezhetők. Hogy a fentebb már több vonatkozásban rokonított vértési és aracsi építészeti megoldások a főhajói faltagolásban is megnyilvánultak-e, nem tudjuk. A fejezetzónákat záró vállpárkányokat Vértesen nem ismerjük, de a templom más részletein (az apszisok félkupolái alatt, a szentélynegyszög délkeleti oszlopfője fölött) feltűnő vállpárkányok az aracsi megoldáshoz hasonlóak. A vértési kőtár és a tatabányai múrom anyagában vannak olyan nyolcszögű pillérekhez tartozó fejezetdarabok, amelyeken az állatalakos díszítés – az aracsi pillérfők főhajó felőli részeihez hasonlóan – nem folytatódik a szomszédos fejezetoldalon. Ezek alapján komolyan megfontolandó egy aracsi típusú faltagolási rendszer vértesszentkeresztí változatának rekonstrukciós lehetősége. A helyszínen jelenleg a déli pillérsor első nyugati eleme – Sedlmayr helyreállítási kísérletének csonkjaként – fejezetmagasságon felülre emelkedik. A pillértörzs főhajó felőli oldalán konzol áll, erről féloszlop indul. Fejezetmagasság felett a féloszlophoz lizéna-alátét s kétoldalról egy-egy szintén lizénás háromnegyedoszlop társul. A pillérkötegek elemeinek és a türjei konzolos-oszlopcsonkos megoldásnak sajátos és páratlan társítása ez.

Az aracsi pillérek a formai és jelölő funkcióbeli különbségeik ellenére azonos szerkezeti elvű módon vettek részt a főhajó tagolásában. Ezek a pillérek a padlótól a főhajói boltvállig – a főhajói falakat mintegy áthatva – öntörvényűen emelkedtek; a falaktól függetlennek látszó boltozattartó szerkezetet alkottak. A köztük lévő falszakaszok lebegő hatású háttéremként jelentek meg. Ezek alapján: a főhajót egymás mögött álló baldachinok soraként értelmezhetjük.¹¹⁷ Amíg a kötegelt pillérnek ilyenén való faltagolói megjelenését egyrészt mint a négyzeti pilléreknek bazilikális falra való alkalmazásaként magyaráztam; másrészt az ócsai templom hosszházának be nem fejezett kötegelt pillér-falpilléreivel, illetve azok terveivel hoztam összefüggésbe, addig a nyolcszögű pillérekkel aracsi módon alkotott faltagolási megoldásnak a megjelenésbeli párhuzamait külföldön kell keresni. Az előzmények és a párhuzamok kutatásakor a nyolcszögű pillérek mellett a velük azonos formai értékűnek felfogott hengeres pilléreket is figyelembe kell venni. A két pillérforma ekképp való azonosítását a chartres-i támváltás példája illusztrálja, ahol hengeres pillérek nyolcszögű oszlopocskákkal és nyolcszögű pillérek hengeres oszlopocskákkal alkotott *pilier cantonné*-ja váltakozik. A nyolcszögű és hengeres pillérek egymással való helyettesítésének gondolata Itáliában is ismert. Rivalta Scrivia támváltásos hosszházában például a keletről számított harmadik erősebb pillérpár egyik tagja hengeres, a másik nyolcszögletű.¹¹⁸ A két pillérforma, az épületet már idéztem, az albengai székesegyházban is együtt jelentkezik.

A bourges-i székesegyház Jürgen Michler rekonstruálta¹¹⁹ művészeti környezetében mindkét pillérforma előfordul. Ezek *pilier cantonné*-k magvaként vagy önálló pillérként jelennek meg. Bourges környezetében a két pillérforma és a két pillértípus az aracsi megoldással azonos elvű módon vesz részt a főhajó faltagolásában. Bourges-ban a pillérek nyolchengeres oszlopkával körbevett hengeres magvú *pilier cantonné*-k.¹²⁰ A főhajó és a belső mellékhajók bazilikális falain a felfutó három-három oszlopocska mögött a mag negyedhengernyi szelete is felfut. A felfutó pillérmagrész a főhajó boltválláig organikusan emelkedő, falat áthatoló pillért jelenít meg. Az árkádpillérek és a fejlemezükről induló vagy homlokoldalukhoz kap-

csolódva emelkedő faltagoló és boltozattartó tagozatok funkcionális és formai különbsége eltűnik, a funkciók és formák – a padlótól a boltozatig emelkedő egyetlen egységbe olvadnak. Ez az egység – a falsíkkal szembeni függetlenség érzékeltetése céljából – hengeres alakú, oszlopszerű. Bourgesban még kimutathatók a pillér- és falpillér-funkció megkülönböztetésének halvány formai reminiscenciái: a pillérmag fejezete és az oszlopocskák vállpárkánya a felfutó rész felőli oldalon is megjelenik. A bourges-i pillérmegoldás követőinél – így például Vercelliben a San Andrea-templomban a főhajófalat átható pillérelemek felfutása akadálytalan, vízszintes hangsúly csak a boltozati vállmagasságban jelentkezik (67. kép).¹²¹ A bourges-i körben

a neufchâteau-i Saint Christoph-¹²² és a toul-i Saint Gengoult-¹²³ templomoknál alkalmazták a nyolcszöget – pillérmag formájaként. A maghoz mindkét esetben hengeres oszlopok társulnak. Neufchâteau-ban a felfutó három oszlopka mögött a nyolcszögű mag csaknem felének, Toulban viszont a főhajó felőli három oldal csak egy részének szelete fut föl a boltvállig.

Az aracsi megoldás formájának leginkább megfelelő párhuzamaként a Bourges előképének tartott etampes-i Notre-Dame-du-Fort¹²⁴, valamint már a bourges-i megoldásból redukálódott bonneti Saint Florentin¹²⁵ rátétozlop nélküli tagolatlan, hengeres pillérei említhetők.

A bourges-i típusú pillérmegoldások irányából Aracs felé közvetítő magyarországi feltételezett és feltételezhető emlékek elpusztultak. An-

nyi bizonyos, hogy a fennálló, illetve a teljes hitelességgel rekonstruálható magyar emléanyagban az ilyen formájú pillérmegoldás aracsi előfordulása egyedi, elszigetelt példa.

A boltozathordó elemek kapcsán az aracsiakhoz hasonló építészeti helyzetű konzolos és oszlopcsonkos megoldásokról is szólnom kell, hogy ezek elterjedtségét érzékeltessem. Vértesszentkeresztben a mellékhajók nyugati szögleteiben is konzolokkal találkozunk (ezeknek a formái is megegyeznek az Aracson láthatókkal), a főhajó nyugati falának megfelelő szögleteiben is hasonlókkal számolhatunk. Türrjén a mellékhajók falait a szögletekben és a nyolcszögű pillérekkel szemben konzolok tagolják. A főhajó boltozata a keleti és a nyugati oldalon is konzolokról indul.

Az aracsi főapszis előtti oszlopcsonkoknak megfelelő elhelyezkedésűekkel, konzolos alátámasztás nélküli változatban Bényben találkozunk (68. kép). Türrjén és Jákon további oszlopcsonk-konzolos megoldásokat is találunk. Itt boltozathordó szerepük mellett a faltagolásnak is meghatározó elemei. Türrjén a nyolcszögű pillérek testéről indulnak, a szentélynégyyszögben önálló konzolon állnak, Jákon a nyolcszögű pillérről emelkedő féloszlopot

a diadalív vállmagasságától kísér egy-egy ilyen konzolos oszlopcsonk. Az oszlopcsonk-konzolos megoldások igazán gazdag „tárházát” a magyarországi anyagban a pannonhalmi bencés főapátsági templom boltozati homlokíveket és bordákat hordozó oszlopocskái alkotják.

A mellékhajó hengeres bordaprofiljának a megfelelője szintén Vértesszentkeresztről ismert.¹²⁶ Ugyanitt, valamint Ócsán és Jánoshidán a negyedkörív keresztmetszetű vállpárkányok is előfordulnak. Az árkádíveknek kétlépcsős alakítása is ugyanebben a körben terjedt el. Példáit a nyolcszögű pillérekkel összefüggésben Tóth Sándor elemezte. Megállapítása szerint a nyolcszögű pillérek és a kétlépcsős („lapos előtéttagú, lépcsős”) árkádívek a kötegpillérekkel és a hengertagos árkádívekkel jellemezhető stílussal szembeni, ezeket felváltani igyekvő áramlat részei.¹²⁷

Az aracsi padlásajtókhöz a főhajófalat hasonló módon és helyzetben át-törő nyílások párhuzamait – csupán a megoldás elterjedtségére utalva – Észak-Itália ciszterci téglaeépítészetéből említek. Chiaravalle Milanese¹²⁸, Fontevivo¹²⁹ apátsági templomaiban ezek is díszítés- és liturgiabeli funkció nélküliek.

IV.2. A homlokzatok összefüggései

A XIII. század első harmadában az apszisok külső tagolási módja szinte közhelyszerűen azonos: függőleges tagolóelemek párkánnyal lezárt, esetleg osztott falmezőket határolnak. E faltagolási módon belül a függőleges tagolóelemek és a lezárórész típusa, és e típusok esetleges egymásra való rétegezettsége alapján különböztethetünk meg változatokat.

A faltagolási mód aracsi változata régiesen egyszerű, de idejétmúltak nem tekinthető. Régiességét a székesfehérvári bazilika déli oldala mellé épült külső kápolna¹³⁰ féloszlopszerű pálcátagokkal alakított tagolása jelzi. Ezek félhenger keresztmetszetű gyűrűre metsződve indulnak, alattuk az aracsihoz hasonló rézsúvel lezárt lábazati párkány van. A faltagoló elemek ritmusa itt sokkal sűrűbb mint Aracson. Hasonló ritmusú megoldással a karcsai templomnak a rotundából fennmaradt részén találkozunk. Az ívso-

ros koronázópárkány ívecskéi közül minden harmadikat egy-egy lábazat és fejezet nélküli oszlopka – hengertag – tart. Az oszlopocskák által meghatározott faltagolási rendszer nem azonos s nem is egyenértékű az ablakok által meghatározott rendszerrel. A lábazati megoldás elemeit tekintve a székesfehérvári példával megegyező, de itt az oszlopocskák – az aracsiakhoz hasonlóan – a rézsűre metszenek rá. Azt, hogy nem volt idejétmúlt a faltagolás ezen változata, bizonyítja az, hogy a bácsi ferences templom¹³¹ XIII. század első harmadából származó poligonális, eredetileg ötablakos apszisán még ettől is egyszerűbb részletformájú megoldással találkozunk (69. kép). Megjelenésében ez az apszis áll az aracsihoz legközelebb. Nem lehetetlen, hogy épp az aracsi volt az a minta, amelynek követése Bácsan alternatívát nyújtott a poli-gonális apszisokon megszokott, összetettebb, kétrétegű (Ócsa, Bény) faltagolási módhoz képest. A félosz-lopok itt enyhén nyomott attikai lábazatról indulnak (ez a záradéki falszakaszt délről határoló féloszlopon figyelhető meg), fejezetük nincs. A párkánynak az alsó része – téglacsúcsívek – maradt csak fenn. A gútori és a somorjai apszisokon az eredeti részletek hasonló faltagolási megoldásról tanúskodnak. Araccsal a jáki köríves mellékapszisok tagolási típusa is párhuzamba állítható: a díszítés itt is egyrétegű: lizéna vagy pilaszter-alátét nélküli féloszlopokból áll, amelyek ívsoros koronázópárkányt tartanak. A rokonság azonban csak típusbeli.

Az aracsi apszisok párkánykonzolaihoz formailag egy, az esztergomi kőtárban elhelyezett konzol áll a legközelebb. A konzol az alsó felületéhez csatlakozó tagozatocska nélkül a karcsai nyugati rész főpárkányán, az ócsai déli tornyon és rekonstrukciós formában az apszisokon is előfordul.

A nyugati homlokzat vizsgálata kapcsán nem térhetek ki az eredetileg tervezett előcsarnok művészeti összefüggéseinek tisztázására. A bizonytalan ásatási eredményekre támaszkodó rekonstrukciós kísérletek csupán hipotetikus jellegűek lehetnek, nem teszik lehetővé, hogy az előcsarnok tervéhez analógiákat sorakoztassak föl. A nyugati homlokzat művészeti összefüggéseinek tisztázását csak az utolsó építési menetben megvalósult részletek vizsgálata jelentheti. A megépült nyugati homlokzat megjelenését és kulisszaszerű mivoltát igen gazdag emlékanyagra utaló művészettörténelmi vonatkoztatású jelzőkkel – úgymint: északolasz, dalmát – illelhetjük. Torony nélkülségében Vértesszentkereszt eredetileg tervezett nyugati homlokzata és ciszterci templomok is – például Kerc, Belpátfalva – kínálkoznak párhuzamul. Közelebbi kapcsolatokat csak a kapu és a rózsablak analógiái alapján rekonstruálhatunk.

A XII–XIII. századi magyarországi kaputípusokkal Marosi foglalkozott.¹³² A gyulafehérvári fejedelmi kapuról írt tanulmányában Tóth tért ki a homlokzati sík elé ugró oromzatos lezárású, nyugati homlokzatokat díszítő, XIII. század elejei kapuzatokra.¹³³ Ezek közül a karcsai maradt fenn eredeti állapotában; Bényben az oromzat az előcsarnok felépültekor vált feleslegessé: nyomait egy időre a második világháborús pusztítások tették láthatóvá.¹³⁴ Vértesszentkereszten az ásatási eredmények – a nyugati kapu melletti alapozási szakaszok és az előcsarnoki feltöltésből előkerült oromzattöredékek – alapján feltételezhetünk ilyen típusú bejáratot. Ezzel összefüggésben kell a litéri déli kaput is megemlíteni. Korban a felsőörsi kapu követi ezeket.

Az aracsi kapu analógiáinak a szempontjából a karcsai példától el kell tekinteni. Ebben az esetben ugyanis a kapuzat nem önálló oromzatos formában, de jelentősebb előépítmény részeként ugrik a homlokzati sík elé. Az előépítmény kétszintes, oromzata mintegy a figurális konzolokon nyug-

vó oroszlánok tartotta vakárkádós második szintet zárja. Az oromzat tehát nem a kapu ívezetére fekszik fel.

Az aracsi rózsablak egyrészt a homlokzatot centrális díszként uraló szerepében, másrészt konstrukciós megoldásában is az esztergomi palotakápolna ablakának a követője. Esztergomban is tizenkét félköríves karéj csatlakozik a külső kerethez; ezeket oszlopküllők kötik össze a középső – négykaréjjal áttört – koronggal (70. kép). Az Aracson rekonstruálható megoldással ellentétben az esztergomi küllőszerkezete kétrétegű: a keret vastagságában kettős oszlopocskák állnak. Az üvegezés jelen állapotban e két réteg között van. Az oszlopküllők lábzatukkal a koronghoz, fejezetükkel a keret karéjaihoz kapcsolódnak. Ez a rózsablak az 1930-

as évek átadását követő rekonstrukciós munkák során készült.¹³⁵ Ennek hitelességét az ablak körkeretének in situ fennmaradt alsó negyednyi része és az előkerült töredékek támasztják alá. A töredékek – a középső korong részletei az annak vastagságában álló kettős oszloplábakkal egybefaragva, kettős fejezetek – alapján készült el a kettős küllőszerkezet. E szerkezethez képest az aracsi átvétel redukciós jellegű. Aracson az ablak kerete is egyszerűbb. Az esztergomi keretének az ornamentális sávként díszített homorlata a hangsúlyos eleme; pálcátag itt csak egyszer – a béléstet kívülről határolva – fordul elő, a tagolásban ez másodlagos fontosságú.

Az aracsi mellékhajói tetőzetek fölé emelkedő támfalak rendszerének párhuzamát nem ismerjük Magyarországon. Hasonló megoldásra Ócsán

ugyan gondolhattak, de ott a boltozás tervének feladásával e rendszerből csak – a sekrestyék nyugati falának vonalában – egy-egy támfal épült föl (71. kép). A padláson ezeket az aracsihoz hasonló félköríves nyílás töri át. Támfalak rendszere szakaszolta a zsámbéki mellékhajó padlásterreit is, de ezek legfeljebb csak a tetőzetekig emelkedtek. Itália kortárs téglapítészében – abban a körben, amelynek néhány képviselőjét a főhajófalon megjelenő padlásajtók kapcsán már megemlítettem – számos példáját látjuk az aracsi támfalas megoldásnak. Vercelliből a San Andrea-templomot érdemes idézni, itt ugyanis a támfalak az aracsihoz hasonló elvű főhajói pillérfalpillér megoldással együtt szerepelnek (72. kép).

IV.3. A díszítőfaragványok eredeztetése

Az aracsi templom díszítőfaragványainak első értékelése Dercsényitől származik.¹³⁶ Ő Kalocsa második székesegyházát mindenekelőtt Vértes-szentkereszt és Aracs irányába ható művészeti központként értelmezte. E hatást Aracs esetében épp a faragványanyagban látta kimutathatónak. Marosi is Kalocsa „lokális központ”-ként játszott szerepét tartotta Aracs esetében meghatározónak.¹³⁷ Az aracsi ornamentika lehetséges esztergomias vonásaira is felhívta a figyelmet, amikor az aracsi nyolcszögű pillérfőt Esz-

tergom korai gótikus jellegű rétegéből – ezen belül a nyolcszögű pillérfő töredékeiből és a palotakápolna kapujának bal oldali belső fejezetéből – tartotta levezethetőnek.¹³⁸ A nyolcszögű pillérfő töredékeit azóta pilisszentkereszti eredetűnek tartják.¹³⁹

Az aracsi templom fejezeteinek a kompozíciós típusai közül csak a kor közhelyszerű – kétrétegű sásleveles – megoldásokkal kapcsolatban lehet kalocsai fejezetekre utalni. A sáslevelek felületeinek tagolási módja szintén széles körben elterjedt, és Kalocsán is előfordul. Az aracsi és a kalocsai rokon kompozíciók közt stílári összefüggések nem állapíthatók meg. A Magyar Nemzeti Galéria két kalocsai pillérfőrésze¹⁴⁰ eredetileg egy-egy összetett pillér fejezete sarokelemének készülhetett: kétoldalt pilaszterfőrészekből és ezek szögletében átlósan elhelyezkedő háromnegyed-oszlopfőből állnak. Rajtuk a levelek két, különböző magasságú zónát alkotva, két rétegben helyezkednek el. A felső zónában fejezetrészenként két-két levél áll, amelyek a sarkok alá emelkednek. Ezekhez képest az alsó zónabeliek fellelvélnyi eltolódással állnak, közülük három a fejezetek középtengelyében, kettő a fejezetrészek közti szögletekben helyezkednek el. Az utóbbiak a szögletnek megfelelően megtört felületűek, bimbóikat pedig a szögletek elé kihajolva képezték ki. Az egyik darabon¹⁴¹ a bimbók egy része is fennmaradt. Ezeket a levélhát irányából lehajló, karéjos szélű takarólevelek alkotják, amelyek alól két oldalra szintén karéjos szélű féllevelek hajlanak fel. A bimbók oldalait bordával kettéosztott, domború felületű karéjos féllevelek töltik ki. A két darab levelei azonos megjelenésűek, felületüket mély vájatok barázdálják, amelyek közt tagolatlan felületsávok húzódnak. Lapos sávok keretelik magát a levelet is. Kalocsán őrzött egy féloszlopfő¹⁴² leveleinek a tagolása is hasonló. A levelek ezen is réteges szerkezetű kétrétegű kompozíciót alkotnak. Sajátos vonás, hogy a középtengelyben lévő levelek közt nincs féllevéltengelynyi eltérés, azok egymás fölött jelennek meg. Egy, eredetileg kapubélethez tartozó darabon¹⁴³ a levelek két rétegben, de azonos magasságba emelkedve jelennek meg. Felületeiket élben érintkező vájatok tagolják az aracsi megoldásokhoz hasonlóan. A kalocsai anyagban rokon levéltípus jelenik meg a Magyar Nemzeti Galériában¹⁴⁴ és Pakson¹⁴⁵

őrzött fejezeteken is, azzal a különbséggel, hogy a középső él helyén lapos borda húzódik. A fejezetek pillérmagból és különálló oszloptörzsekből kötetelt falpillérhez tartoztak. Rajtuk a sáslevelek alátétekként szerepelnek, a kompozíció alsó zónájában karéjos levelek sora áll.

A közhelyszerűen elterjedt kompozíciós megoldások, a levéltípus alapján tehát az aracsi fejezetek típusait a fennmaradt emlékműanyag alapján nem tartom levezethetőnek a kalocsai székesegyház kőfaragványainkkal díszítő műhely formakincséből; a kivitelezőmesterek sem onnan érkeztek.

Kapcsolat a korábban esztergominak tartott pilisszentkereszti nyolcszögű fejezettörredékkel sem állapítható meg. Az aracsi és a pilisi faragványok közt ugyanis típusbeli rokonság sem mutatható ki. A nyolcszögű pillérfőtörédek levéldíszje sáslevelekből áll, ezek egyrétegű sorba rendeződnek. Esetleg csak a rátét-levelek motívumának alkalmazása közös Aracs-csal. A fejezettörédek sásleveleinek alakítása felületük négy vájattal való tagolásában rokon, de a vájatok egy-egy pálcaszerű elembe, középen pedig élben futnak össze. A rátétlevelek részletformái sem mutatnak aracsi összefüggést.

Hasonló következtetés lenne levonható Esztergom mintaképszerepének feltételezését illetően is, ha itt csak az aracsi nyolcszögű pillér fejezetével kapcsolatban Marosi által idézett kápolnakapui említett fejezet kerülne vizsgálatra. A fejezetet karéjos levelek három sávja borítja. Ilyen fejezet Aracson nem maradt fenn. Az aracsi karéjos levelek alakítása sem rokon az esztergomiakkal, amelyeket mélyen vajatolt középkaréj két oldalán, egymás alatt elhelyezkedő, kanalasan homorodó felületű két-két karéj alkot. Véleményem szerint a kápolnából csak a „kőfaragó-fejes” faragványok¹⁴⁶ állíthatók párhuzamba az aracsiakkal – a mellékhajók keleti konzolainak fejes-leveles kompozíciói ezek változatának tekinthetők (73., 74. kép).

Az aracsi fejezetek mintái Esztergom korábbi eredetű rétegében található meg. Esztergom ezen antikizáló rétegét a királyi lakótorony és a hozzá kapcsolódó kétszintes épületrész faragványai, valamint a Szent Adalbert érseki székesegyházból származó fejezettöredékek képviselik. Ezekon a fejezeteken találjuk meg az aracsiak részletmotívumait, levéltípusait, levélkompozícióit.

1. Az északi mellékhajó falpillérének féloszlopfője a kompozícióját tekintve egy rendkívül ritkán előforduló típusnak a megfelelője (75. kép). Saint-Gilles-ben (a nyugati homlokzat déli kapuján a szemöldököt balról alátámasztó oszlop fejezetén)¹⁴⁷ (76. kép) és Saint-Paul-Trois-Chateaux-ban (a déli előcsarnok délnyugati fejezetén) (77. kép) a kompozíciót akan-tuszlevelek alkotják. E két fejezeten a volutazóna alacsonyabb arányú, mint Aracson. Ennek alapján a fejezet típusát kompozitként határozom meg, az osztógyűrűt pedig a típus tojássorából származtatom. Saint-Gilles-ben a volutapár a tengelyben álló levél mögül jön elő, Aracson fordított a viszony, Saint-Paul-Trois-Chateaux-ban a volutapár és a levél azonos réteghez tartoznak.

Aracs és Saint-Gilles földrajzilag, időbelileg és stílusbelileg is távol esik egymástól. A típus e példái közt – az előfordulásnak a ritkaságából és a kompozíciónak az összetettségéből következően – mégis létezhet összefüggés. Ez a közvetítő emlékeken érzékelhető összefüggés így – további példák hiányában – a kompozíció és a vele rokon más kompozíciók részletmotívu-

mainak segítségével mutatható ki. A tengelyben álló levél motívuma Esztergomban is ismert. Innen elsősorban a Szent István Terem dunai oldallal szembeni fejezete idézhető, amely osztógyűrű nélküli, háromrétegű.¹⁴⁸ A középlevél az alsó – az aracsihoz hasonlóan négyleveles – zóna mögül emelkedik. Kétoldalt a voluták alatti levelek itt nem egészlevelek, mint a vizsgált aracsi fejezeten, hanem féllevelek. A féllevelek Aracson az esztergomiakkal azonos kompozíciós összefüggésben – levélköz fölött és volutapár alatt – a féloszlopfő mögötti pilaszterrészen jelennek meg. E részletmotívumok alapján az esztergomi az aracsi falpillérfői kompozíció egyszerűsített összefoglalásaként értelmezhető. Vagyis elképzelhető, hogy Esztergomban számolni lehet az Aracson fennmaradt féloszlopfői megoldásnak a Szent István Terem építéskor kimutatható hatású ismeretével.

Vizsgálataim az esztergomi féloszlopfő félleveleinek részletmotívuma alapján folytathatók. E féllevelek itt a középlevéllal összenőtt, de a voluták alatt megszakadó fríznek a visszahajló részei. Hasonló motívumot a mode-

nai székesegyházban is alkalmaztak.¹⁴⁹ E részlet mellett Esztergom és Modena fejezettípusainak a kapcsolatát a Szent István Terem és a Ghirlandina füzérfélével alakított kompozíciójának az azonossága teszi nyilvánvalóvá.¹⁵⁰

Modena és Provence művészeti kapcsolatai Wilhelm Vöge 1902-es tanulmánya óta kutatott és bizonyított művészettörténeti tény.¹⁵¹ A vizsgált fejezettípusnak Provence-ból Modenán és Esztergomon át való származtatása tehát feltételezhető. Ugyanakkor a részletmotívumaikban vizsgált fejezeteken – sem Esztergomban, sem Modenában – nincs osztógyűrű. Ez az elem Esztergomban a Szent Adalbert-székesegyház faragványain jelenik meg. A jelenleg az esztergomi kőtárban őrzött féloszlopfőn¹⁵² e részleten túl az aracsi sáslevelek típusa is megfigyelhető: a felső osztógyűrű felett – a volutazónában – a csigásodások helyén egy-egy – homorlatokkal tagolt felületű – levél emelkedik. Osztógyűrűvel alakított kompozíciók Modenában, és – közhelyszerűen alkalmazott kompozíciós elemként – Benedetto Antelami parmai Battisteróján tűnnek fel.

2. Az előző fejezethez hasonló „leszármazási útvonal” rekonstruálható az aracsi főapszis és az északi mellékapszis közti falpillér féloszlopfőjének esetében is (78. kép). A kompozíció középmotívuma Esztergomban – a modenai összefüggés kulcsemlékén – a Szent István Terem füzéres-állatfejes féloszlopfőjén is megjelenik. Ezen aracsi fejezet esetében e részletmotívum egyezésén túl kompozíciós összefüggések is vizsgálhatók. Az esztergomi művészeti körben Ócsán és Bényben ismertek levélcsokros fejezetek. Az ócsai (a főszentély északkeleti és keleti záradékfalainak szögletében) osztógyűrűs, de itt az osztógyűrű alatt páratlan számú levelek állnak (79. kép). Bényben a kompozíció (a nyugati kapu bélétnének középső oszloppárján) az ócsainak osztógyűrű és abakuszrózsa nélküli párja (80. kép). Az ócsai és a bényi típusváltozatoknak (abakuszrózsa nélkül) a modenai Ghirlandinán vannak meg a megfelelői.¹⁵³ E típusok előképe a provence-i Tarasconban (Sainte-Marthe, déli kapu) osztógyűrű nélküli, de leveleinek egymás fölötti soraival maradt fenn (81. kép).¹⁵⁴ Ez az előkép a típusnak régiesen teljes változata. Régiesen teljes: a volutapárok tövénél elhelyezkedő

féllevélpárokából kialakult levélcsozor itt még nem kizárólagos motívuma a volutazónának, kétoldalt még megjelennek a voluták csigásodásai.

3. Az aracsi főapszis és a déli mellékapszis közti pilaszteres féloszlopfő kompozíciójának (82. kép) egyik lehetséges „őstípusa” szintén Saint-Gilles-ben (a nyugati homlokzaton a középső és a jobb oldali kapu között) van (83. kép).¹⁵⁵ Itt a fejezet második zónájában a féllevelek helyén az aracsi északi mellékhajó féloszlopáéának megfelelően egészlevelek emelkednek. Az osztógyűrű fölött megjelenő abakuszt tartó figura szárnyas angyalak. A vizsgált aracsi fejezettel szemben – de az aracsi levélcsozkros kompozíciónak megfelelően – ez a motívum teljesen elfoglalja a volutazóna helyét.

Az atlaszfiguráknak változatos kompozíciójú fejezeteken való szerepeltetése széles körben elterjedt közhelymotívum. Fejezetünknek az „őstípusal” és a provence-i eredetű emiliai és esztergomi antikizáló faragványokkal való kapcsolatát nem ezek (részlet)motívumai, hanem a levéalakítás kőfaragói részletei tükrözik. Az elemzett fejezeten a levélszéleknek fűrőlyukkal és ez alatt, feléje szélesedő vājattal karéjegységekre tagolt részletei Esztergomból – elsősorban a Szent István Teremből – származtathatók. Ez a tagolási mód a Szent Adalbert faragványai között is feltűnik. A formálás a már említett kőtári féloszlopfőn – ugyanúgy mint Aracson – nem kizárólagos érvényű: a karéjegységek között gyakran csak furatlyuk szerepel. Ugyanezen a féloszlopfőn a frízszerűen összenőtt levelek alsó – közös – elemei a fejezetünkön is megjelennek.

A karéjegységek tagolásának jellegzetes kőfaragói megoldását a modenai Ghirlandinán közhelyszerűen alkalmazták. A motívum eredetét tekintve itt éppúgy összefüggésbe hozható a wiligelmói helyi hagyománnyal, mint a fejezettípusoknak provence-i származásával. Provence-ban ez az alakítási mód már antik emlékeken is feltűnik. Az antikizáló művészeti környezet ezen kőfaragói közhelymotívuma Esztergomnak Antelami műhelyével kapcsolatba hozott és így a Porta speciosa körébe sorolt emlékműanyagában is feltűnik. Antelami parmai Battisterójával való összefüggést ettől jellegzetesebb motívum – a levéltetekéi – tanúsítja. Azon az esztergomi há-

romnegyed-oszlopfőn, amelyet jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria kőtára őriz, az aracsiaknak pontos megfelelői találhatóak (84. kép). A karéjos levélszélek különböznek, de ezeknek a levélszéllel való kapcsolata megegyező. A levéltest jellegzetes motívuma Parmában a Battistero északi kapujának jobb oldali bélletében lévő fejezeteken jelenik meg (85. kép). A vájatok, amelyekből a levélszélek kifejlődnek, itt közvetlenül – perem nélkül – kapcsolódnak a levéltest domború elemeihez.

4. A nyolcszögletű pillér fejezetét a levéltestek alakítása alapján e csoporttal hozom összefüggésbe (49. kép). A magyarországi emléanyagban ilyen levéltest-alakítás Vértesszentkereszten is előfordul.¹⁵⁶ Ez olyan levél része, amely az aracsi nyolcszögű pilléren lévő akantusszármazék változatának tekinthető. A levél sásszerű, de szélét karéjocskák alkotják. A fűrővel való alakítás nyoma itt a bimbókon figyelhető meg. A levelek – tengelyeltéréssel – a fejezet gótikus kelyhére két rétegben tapadnak. A példák az akantuszoknak az akantuszos levélszélű formákon keresztül a sáslevelekbe való átalakulását jól szemléltetik. Az átalakulásban a karéjos levélszél szerepe mindinkább háttérbe szorul, és a levéltest kap hangsúlyos tagolást, a karéjok beolvadnak ennek felületébe. E fejlődésben az ismert anyagot – az első három és az utolsó három példa között közvetlen kapcsolatot fel nem

tételezve – fejlődési sorrendbe állíthatjuk. A parmai levéltípust az esztergomi követi. A következő két fázis az aracsi ornamentikán belül mutatható ki: az atlaszos fejezet levelei az esztergomiakhoz állnak közelebb, a nyolcszögletű pillér fejezeten lévők már a vértesszentkereszti forma archaikusabb változatának tekinthetők. A vértesszentkereszti levelekben az akantuszoknak már csak halvány reminiscenciái élnek: a karéjos elemek a levéltesten jelennek meg. A változás végső fázisát jól szemlélteti egy visegrádi fejezet.¹⁵⁷ Az akantuszos oldalszélű levelek közép-motívuma önálló levélként jelenik meg. Az akantuszok karéjos oldalszéleinek már nyoma sincs, a levél-motívumnak antikizáló fejezettípusból való származását jól szemlélteti a fejezet „lecsúszott” helyzetű „abakusz”-rózsája.

A voluták végződésének szalaggal való átkötése Provence-ban is már megjelenik, de igazi közhellyé – kúposan kiálló csigásodáshoz csatlakozva – Modenában és Parmában válik. Parma közhelyszerű vonása a sarokelemekkel alakított, kétszer homorodó abakusz is. Aracson ezek a nyolcszögletű pillér fejezetén látszanak a legszebben. Az akantuszos szélű levelek közép-motívuma szintén Parmában (a Battistero északi kapuján) társul a formakészlethez.

5. A Gerecze Péter-féle fényképről ismert fejezet a levéldíszét tekintve idegenül hat a fennmaradt aracsi ornamentikában (55. kép). Amíg az antikizáló és az osztógyűrűs fejezetek típusai Esztergom művészetéből, a XII. század 80-as, 90-es éveiből eredeztethetők, addig a karéjos leveles fejezet Pannonhalma felé és az 1224 körüli időkre mutat. A pannonhalmi Porta speciosa eredeti béléletéhez tartozó oszlopfője¹⁵⁸ az aracsihoz hasonló. A levéltípusok között annyi a különbség, hogy amíg Aracson az alátétlevelet csak a bimbóik képviselik, Pannonhalmán viszont ezek levélszélei is megjelennek. E levéltípusnak különböző változatai találhatóak a kapu középső béléletívében és a hosszházban. A levelek általában gazdagabb kialakításúak: a középbordához két szinten csatlakoznak karéjkák. Közülük az alsó pár elemei lefelé nézve összehajolnak.¹⁵⁹ A kétrétegű levelek típusának más változatai is ismertek a magyarországi emléktanyagban, amelyek közül a pilisszentkeresztiiek lehetnek a legkorábbiak.¹⁶⁰

V. Összefoglalás

„Törekvésünk arra irányul, hogy amennyire csak lehet, történeti szempontú műkritikát műveljünk, vagyis noha minden műalkotás önmagában zárt egész, mindegyiket úgy szemléljük, mint keletkezése és léte körülményeitől fogva valamely folyamat tagját, s abból magyarázzuk, ami előtte volt és utána következett vagy fog következni.” (August Wilhelm Schlegel)¹⁶¹

Minden művet (. . .) történeti dimenzióba kell helyezni, ütköztetni kell tehát a művészet korábbi emlékeivel, viszonyítani kell hozzájuk, mert minden mű nélkül merő absztrakció marad, amolyan történeti csoda, ami valójában nem is létezhet.” (Németh Lajos)¹⁶²

A bevezetésben az aracsi templomnak művészettörténeti vizsgálatát ígértem. Ezt Focillonnak az idézett gondolatából kiindulva végeztem el. E gondolat a műértelmezés kérdéseit a műalkotás kettős természetének megfelelően veti fel. A felvetés megfogalmazásának és megválaszolásának máig ható igényét Németh Lajos képviseli. A műértelmezés elveiről szólva a schlegeli törekvéshez tér vissza: a focilloni „szorongató ellentmondást” a műalkotás egyedi voltának az absztrakciók világába való háttérbe szorításával és a történeti folyamatokba és dimenziókba való helyezhetőségének hangsúlyozásával próbálja feloldani.

A felvetésre adott válaszokat az aracsi templomnak – a romantika majd a tudomány általi felfedezésétől számított – történetében is megtaláljuk. Ezek egyrészt a bárányi romantika hatására a templomot a némethi „történeti csoda” kategóriájába utalták, s azt „meg nem fejtett rejtélyként, Dél-Pannónia Nagy Talányaként”¹⁶³ interpretálták, amelyről „előbb be lehet bizonyítani, hogy nem is létezett, mint azt, hogy fennállt”.¹⁶⁴ Másrészt a válaszok egy részében a templomnak művészettörténeti összefüggésrendszerben való elhelyezési igénye is feltűnt: a templom épületének, részleteinek származásbeli magyarázatához – gyakran művészeti központ szerepű – emlékeket hívtak segítségül. E válaszok központi gondolata az eredet kérdése, kulcsszavai a leszármazás, hatás. Henszlmann a nyolcszögű pillérek kapcsán az egresiek „befolyásáról” beszélt: „miért ne lehetne az egresi temp-

lomot az aracsi mintájának tekinteni, az lehetett¹⁶⁵, ugyanakkor az aracsi alaprajzot a lébényivel vetette össze.¹⁶⁶ Dercsényi a kalocsai második székesegyház meghatározó szerepét feltételezte.¹⁶⁷ E feltételezéshez kapcsolódott Marosi is, amikor Aracs művészetét Kalocsa, Ócsa és Vértesszentkereszt köréből származtatta.¹⁶⁸

Egresről és Kalocsáról ma sem tudunk sokkal többet; viszont Aracsnak Vértesszentkereszttel és Ócsával való rokonítása meghatározta az alaprajz és a pilléralakítás felvetette kérdések megoldási körét. Ezen épületek minthaadó szerepe mellé – gyakran az itthoni emlékmű hiányosan fennmaradt voltának következtében – külföldi rokon emlékeket is idéztem. Ugyanakkor az 1200 körüli művészeti törekvésekből való levezetés mellett korábbi hagyományok hatásával és egyéni kezdeményezések, megnyilvánulások hatásával is számoltam.

Az aracsi templom hosszházának alaprajza és felépítménye – az egymással kontraszthatásban álló nyolcszögletű és kötegelt pillérpárokkal – a Csák nemzetség vértesi templomához áll legközelebb, és amint azt az összehasonlítható részletek kiképzése is (mindenekelőtt a pillérek lábazati párkánya) mutatja, időben követi azt. A szentélyek előtti térszakasz kiemelése és jelölési módja szintén a Csákok építészeti reprezentációjának követési igényéről tanúskodik¹⁶⁹, de a pillérformák tekintetében összefüggő szakasz – amint az albengai székesegyház mutatja – nem tekinthető csupán a vértesi kereszthajó redukciójának. E szakasz álnegyezeti terének megfogalmazása – az ócsai megfelelő téregység ismeretében – sem tekinthető párhuzam nélkülinek.

Aracs művészetének legmodernebb vonása a főhajó faltagolása. A faltagolás megjelenésének párhuzamai – ennek elemei a padlótól a boltvállig tagolatlan szervességben szerkezeti módon emelkedő pillérek – Bourges gótikus székesegyházával jelezhető művészeti kör emlékei, amelyek a központi emlék szempontjából részben előképi szerepűek, részben redukciós leszármazás eredményeként foghatók fel. Az Aracs felé közvetítő épületek nem ismertek, de Aracson az e rendszerrel együtt alkalmazott megoldásnak – a mellékhajó fölé emelkedő támfalaknak – az észak-itáliai elterjedtsége utalhat a közvetítés irányára.

Az apszisok alaprajzi megoldása hagyományosnak mondható, nem az 1200 körüli törekvések képviselője. A szerkesztési elvben kimutatható párhuzam XI. századi. Amíg a keleti homlokzat alakítása is régiesnek mondható, addig a nyugati két elemében – a rózsablakban és a kapuban – korszerűbb: esztergomi (palotakápolna), illetve művészetükben is Esztergom közeli megoldások (elsősorban Bény) követője.

Az ablakszerkezetnek és a vörös márvány használatának esztergomias vonásain kívül ugyanilyen jelzővel illethető az aracsi templom díszítőfaragványainak nagy része is. Aracson az antikizáló fejezetek – hasonlóan az esztergomi művészeti körbe tartozó emlékekhez – gótikusokkal együtt jelennek meg. Amíg a művészeti kör (például Bény) gótikus fejezetei is esztergomi eredetűek, a palotakápolnában látottaknak a változatai, addig az aracsiak nem ezekkel tartanak rokonságot (a palotakápolnából csak a „kőfaragó”-fejeket említettem). Az aracsi gótikus fejezeteknek általában osztógyűrűvel való alakítása a helyi jellegükre, az antikizáló típusokból való kialakulásukra hívja fel a figyelmet. Az ettől eltérő, valóban modern gótikus formálás a pannonhalmias levelek szerepeltetésében nyilvánul meg. E modernséghez képest az aracsi fejezetfaragványok döntő többsége illethető a régies jelzővel.

Az aracsi antikizáló faragványoknak a provence-i (eredetű) művészeti körből való leszármazása a kompozíciós típusaik komplex szintjén ma már nem mutathatók ki az összes „leszármazási állomáson”. Ahol a típusközvetítő hiányzik, ott arra azok a részletmotívumok és stílusjegyek utalnak, amelyek Esztergomban különböző eredetű és eltérő korú rétegekhez kötődnek. Így a Szent Adalbert-székesegyház antikizáló féloszlopfőinek az osztógyűrűje, levélsorának frízszerű alakítása és a levél karéjcsoportjainak jellegzetes tagolási módja, a Szent István Terem említett fejezetének a tengelyben álló levele és a levélköz mögül a volutáig emelkedő féllevélpárok kompozíciós részletmotívuma, valamint a Magyar Nemzeti Galériában lévő fejezet parmai eredetű levéltest alakítása Aracson provence-i eredetű kompozíciós sémák részeként jelennek meg. Valószínű, hogy nemcsak a részletek kőfaragói megvalósítása, de a provence-i–emiliai kompozíciók

reprezentációs programjának igénye is esztergomi eredetű. E kompozíciók megismerése által a magyarországi antikizálási törekvésekről alkotott képünk is bővült: segítségükkel Willibald Sauerländernek Esztergomnak Marosinál hangsúlyosabban feltételező elképzelését valószínűsíttem¹⁷⁰, másrészt ezeknek Aracson való megjelenése jól jelzi Esztergomnak az 1200 körüli művészetben a Marosi megfogalmazta „ízlésformáló, igényeket megszabó, mintaképként játszott szerepét”.

Esztergom ilyenén való szerepének az érvényét a Dél-Alföldön Lővei Pál a vörös márvány használatának a vonatkozásában mutatta ki.¹⁷¹ A szeri és csoltmonostori vörösmárvány-leletek¹⁷² ugyanakkor utalnak arra a kapcsolatra is, amely köztük és Aracs művészete között – részben a vörösmárvány-töredékek jelölte közös előképeknek a követési igényéből adódóan – feltételezhető.

JEGYZETEK

- ¹ *Focillon*, 1982, 9.
- ² *Henszlmann*, 1871, 49.
- ³ *László–Raffay*, 1994, *Raffay*, 1996, *Raffay*, 1997, *Raffay*, 1998a, *Raffay*, 1998b, *Raffay*, 1998c, *Raffay*, 2000, *Raffay*, 2003, 195–199., 299–301., *Raffay*, 2004
- ⁴ Петровић, 1978–79. A XIX. században a Gothegyháza megjelölés is feltűnik: Bárány, 1845, 55.
- ⁵ Az aracsi romokkal korábban kapcsolatba hozott források elemzéséhez és bírálatához: Пантић, 1964.
- ⁶ Az 1972 és 1978 között a Nagy Sándor vezette ásatásról tudományos igényű publikáció ez ideig nem született. Beszámoló az ásatásokról: *Petrović*, 1975, *Petrović*, 1976, *Petrović*, 1978.
- ⁷ Az 1863. december 13-i szélvész pusztításáról való tájékoztatás: *Henszlmann*, 1871, 49.
- ⁸ *Kalapis*, 1995, 52. Megemlíti, hogy a templom Szentkláray-féle ásatásakor egy Szalánkeménhez közeli római telepről, Acumineumból származó feliratos kő is előkerült, amely a Temesvári Múzeumba került. Az 1970-es évek ásatásait követő helyreállításához ugyanezen vidékről, a hopovói bányából szállítottak homokkövet (*Kalapis*, 1995, 57.).
- ⁹ Vö. *Lővei*, 1992.
- ¹⁰ Tóth Mária egy tőlem származó és a templomrom területén talált vörösmárvány-szilánkot vizsgált. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.
- ¹¹ Vö. *Raffay*, 1996.
- ¹² Bárány Ágostonról (1798–1849): *Szentkláray*, 1915 és *Kalapis*, 2001a
- ¹³ *Bárány*, 1835 és *Bárány*, 1837.
- ¹⁴ A festményről való tájékoztatás: *Gerecze*, 1896, 312.
- ¹⁵ Barabás Miklós: Pusztai táj (1838) akvarell, papír 200×290 cm (Pécs, Janus Pannonius Múzeum). Vö. *Szabó*, 1989, 131.

- ¹⁶ Kisfaludy Károly: Éji szélvész, olaj, vászon, 44,5 × 60,5 cm (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria).
- ¹⁷ Kisfaludy Károly: Visegrád
- ¹⁸ Kölcsey Ferenc: Hymnus
- ¹⁹ Lásd a 14. jegyzetet
- ²⁰ A Karátsonyi családról és Karátsonyi Lászlóról: *Nagy*, 1859, 87. és *Kalapis*, 1996
- ²¹ Épült 1834 és 1842 között, vö. *Lyka*, 1981, 250.
- ²² Épült 1842 és 1846 között, vö. *Rados*, 1931, 12.
- ²³ *Kalapis*, 1995, 54.
- ²⁴ *Szentkláray*, 1915, 28.
- ²⁵ Idézi: *Galavics*, 1980, 70.
- ²⁶ *Radnóti*, 1989, 151.
- ²⁷ A Vasárnapi Ujság abban a korban az ország tájai, városai és épületei bemutatásának legfőbb szorgalmazója és megvalósítója volt: *Radnóti*, 1989, 153. A képre való első hivatkozást lásd: Magyarország műemlékei, 912.
- ²⁸ Adolf van der Vennéről (1828–1911): *Radnóti*, 1989, 151. és *Veliki Beckerek*, 149.
- ²⁹ *Henszlmann*, 1871, II. tábla.
- ³⁰ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár, ltsz. K 6831.
- ³¹ Szentklárayról: *Kalapis*, 2001b és *Kalapis*, 1995, 44.
- ³² A rajzlap méretei: 34,5 × 25 cm. A hátoldalon a származás helyére utaló jelzés: Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum. A hivatalbeli leltári száma: K17028. A rajzon a metszeten szereplő ábrázoláson kívül a keleti homlokzat és az atlaszfigurás falpillérfő is megjelenik. A rajz német nyelvű felirata az apszisok előtti és a nyugatabbi boltzakasz méretkülönbségére hívja fel a figyelmet.
- ³³ *Bakó*, 1993, 17–34. kép.
- ³⁴ Чанак-Медић, 1974, I–V. ábra.
- ³⁵ *Henszlmann*, 1871, 42, 11. ábra és *Henszlmann*, 1876, 105, 159. ábra.
- ³⁶ *Kalapis*, 1995, 44., 50. Az ekkor előkerült feliratos római kőlap fényképe: *Kalapis*, 1995, 39. jobb felső kép.
- ³⁷ *Kalapis*, 1995, 50–51.
- ³⁸ A levél az újvidéki Vajdasági Levéltárban van. A levél részleteit közli: *Kalapis*, 1995, 50–51., 56. Az idézett részlet: *Kalapis*, 1995, 50.
- ³⁹ *Gerevich*, 1938, 107. és *Dercsényi*, 1961, 91.
- ⁴⁰ Мано-Зиси, 1953, 77.

- 41 Vö. A műemlékvédelem Aracson című jelen tanulmánybeli fejezettel.
- 42 Чанак-Медић, 1974, 20, 1. ábra.
- 43 Lásd a 6. jegyzetet.
- 44 Az ásatási dokumentáció és a leletanyag felett – Nagy Sándor halála óta – egyedül Nebojša Stanojev rendelkezik, aki szintén jelen volt az 1970-es évek ásatásán.
- 45 A kolostorról megjelent alaprajz is csak tájékoztató jellegű (*Stanojev*, 1996, 109, 11. ábra).
- 46 *Hampel*, 1897a, *Hampel*, 1897b, *Csemegi*, 1958, *Árpád-kori kőfaragványok*, 100–101. kat. sz. 25. (Marosi Ernő), *Tóth*, 2000
- 47 A felső mező felirata:
 E
 LITERULA(S)
 CUMQ LE(G)U(NT)
 (D)EŪ OMN (I POTE)N
 TEM ROGENT
 (Aki e betűcskéket / olvassák, / A mindenható Istent / kérjék)
 Az alsó mező felirata:
 VISACCEPERIT L
 APIDEMI
 STŪMA
 LEDIC
 A feliratokhoz: *Mezey*, 1958.
- 48 Gerecze levelének vonatkozó részlete: *Kalapis*, 1995, 50–51.
- 49 Hampel előadására 1897 áprilisában az Országos Régészeti és Embertani Társulat előtt került sor Keresztény emléktábla a honfoglalás korából címmel. Vö. *Kalapis*, 1995, 51.
- 50 A levél részletét idézi: *Kalapis*, 1995, 50.
- 51 *Gerevich*, 1938, 169.
- 52 A rajz legutóbbi közlése: *Tóth*, 2000, 1. kép.
- 53 *Tóth*, 2000, 6. jegyzet.
- 54 Vö. a 44. jegyzettel.
- 55 Vö. Gerecze idézett levelével: *Kalapis*, 1995, 50.
- 56 *Hampel*, 1897c, 301–302.
- 57 Vö. *Árpád-kori kőfaragványok*, 100.
- 58 *Tóth*, 2000, 444.

- 59 Gubitza közléseinek felsorolását lásd: *Tóth*, 2000, 11. jegyzet. A vonatkozó faragvány képe: *Tóth*, 2000, 12., 13. és 14. képek.
- 60 *Csemege*, 1958, 178. A somogyvári dombormű képe: *Tóth*, 2000, 6. kép.
- 61 *Tóth*, 2000, 11. kép.
- 62 *Nagy*, 1979
- 63 *Tóth*, 2000, 436–437.
- 64 *Tóth*, 2000, 437.
- 65 *Tóth*, 2000, 439–441.
- 66 *Tóth*, 2000, 434., 435., 441.
- 67 *Kalapis*, 1995, 54.
- 68 *Bárány*, 1845, 56.
- 69 *Henszlmann*, 1871, 49.
- 70 *Kalapis*, 1995, 44.
- 71 *Henszlmann*, 1871, 49.
- 72 Streitmann cikkét idézi: *Kalapis*, 1995, 55.
- 73 A rajz a KÖH Tervtárában van, ltsz. K 709.
- 74 *Kalapis*, 1995, 57.
- 75 A levél vonatkozó részlete: *Kalapis*, 1995, 56.
- 76 *Haĵ*, 1953, 88.
- 77 *Kalapis*, 1995, 57.
- 78 *Čanak-Medić*, 1974, X. ábra, vö. *Raffay*, 1996, 25.
- 79 Vö. *Emlék márványból vagy homokkőből*, 9.
- 80 *Berecz*, 1970.
- 81 Vö. a 4. jegyzettel.
- 82 Lásd a 3. jegyzetet.
- 83 *Мано-Зиси*, 1953, 78.
- 84 *Мано-Зиси*, 1953, 79.
- 85 Uo.
- 86 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Fotótár, negatívszám: 145 341, MOB-szám: 3663.
- 87 A feltárt falak Gerecze és Mano-Zisi alaprajzán is szerepelnek. Petrović ezen maradványokat a homlokzat előtt szabadon álló harangtorony alapozásaként értelmezi: *Petrović*, 1975, 138.
- 88 Ezen vízköpők csak az építkezés egy bizonyos – a végleges tetőzet elkészülte előtti – szakaszában tölthettek be szerepet. Tóth megfigyelése szerint a felsőr-

si templom tornyán is hasonló funkciójú vízköpővel találkozunk. Vö. *Tóth*, 1980, 26.

⁸⁹ A torony utólag való felépítését öt pontban bizonyítja: *Gerecze*, 1896, 311.

⁹⁰ Mano-Zisi ásatási alaprajza (Мано-Зиси, 1953, 77.) az északi pillérsor középső elemével szemben a falból három oldalával kiálló pilasztert ábrázol. Čanak-Medić e helyen és a déli oldal megfelelő helyén is egyszerű pilasztert jelez (Čanak-Medić, 1974, 20., I. ábra).

⁹¹ A tábla a romok műemlék mivoltát hirdette (vö. *Kalapis*, 1995, 44–45.).

⁹² Kozák és Sedlmayr megfigyeléseit tartalmazó műemléki vizsgálat a KÖH Tervtárában van (leltári szám: 12 299). Ők 1972. VI. 7-e és 13-a között vettek részt Nagy ásatásán. A dolgozat írásához nyújtott segítségüket ezúton is köszönöm.

⁹³ *Bakó*, 1993, 34. kép.

⁹⁴ *Gerevich*, 1938, 29.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ *Dercsényi*, 1961, 80.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Vö. *Knauz*, 1890, *Dercsényi*, 1961, 20. kép.

¹⁰⁰ *Bakay*, 1992, 106.

¹⁰¹ *Bakay*, 1985, alaprajz a hátsó borító belső oldalán.

¹⁰² *Marosi*, 1984, 23.

¹⁰³ *Marosi*, 1984, 23., 25., 160.

¹⁰⁴ *Marosi*, 1984, 25.

¹⁰⁵ A szentélyek előtti szakasz hangsúlyozására már Henszlmann is felfigyelt (vö. 32. jegyzet), a kötegelt pillérpárt kereszthajót vagy „hossz-szentélyt” jelző mivoltában értékelte: *Henszlmann*, 1876, 104. Ipolyi e szakaszt a kereszthajók kapcsán említette, és „áthajónak” nevezte, lásd: *Ipolyi*, 1873, 33.

¹⁰⁶ A pillérek alaprajzát lásd: *Marosi*, 1984, XXVII. ábra. A pilléreknek a főhajó-fali tagolásban betöltött szerepéhez lásd: *Marosi*, 1984, XXV–XXVI. ábra.

¹⁰⁷ Kerchez: *Entz*, 1963 és *Rostás*, 1998. Gyulafehérvárhoz: *Entz*, 1958, Ócsához: *Csányi–Lux*, 1939a, b, c. Vértesszentkereszthez: a sorozat következő kötetének megfelelő tanulmányát.

¹⁰⁸ Sainte-Engrâce templomáról: *Durliat*, 1969, 342–348.

¹⁰⁹ *Csányi–Lux*, 1939a, 56. és 1939b, 113.

¹¹⁰ *Csányi–Lux*, 1939a, 56.

- 111 *Csányi-Lux*, 1939b, 113.
- 112 *Dercsényi*, 1961, 79. skk.
- 113 *Marosi*, 1984, 308, 730. jegyzet.
- 114 *Marosi*, 1984, 152.
- 115 Uo.
- 116 Vö. a sorozat következő kötetének vértesszentkereszti tanulmánya 117. jegyzetével.
- 117 Hans Sedlmayr baldachinelméletéről és ennek kritikájáról: *Jantzen*, 1989, 40., 53.
- 118 *Wagner-Rieger*, 1956, 71.
- 119 *Michler*, 1980.
- 120 *Michler*, 1980, 1a, 1b kép, 2., 3. ábra.
- 121 *Michler*, 1980, 63a, b kép, 27. ábra.
- 122 *Michler*, 1980, 41. kép, 18. ábra.
- 123 *Michler*, 1980, 49. kép, 20b ábra.
- 124 *Michler*, 1980, 11. kép.
- 125 *Michler*, 1980, 44. kép.
- 126 *Kozák*, 1993, 59. kép.
- 127 *Tóth*, 1998, 61–64.
- 128 *Wagner-Rieger*, 1956, IV/7. kép.
- 129 *Wagner-Rieger*, 1956, IX/16. kép.
- 130 *Gerevich*, 1938, II/2. kép.
- 131 *Marosi*, 1982, 464. és *Marosi*, 1994a, 46.
- 132 *Marosi*, 1984, 139. skk.
- 133 *Tóth*, 1983, 398, 21. jegyzet.
- 134 Uo.
- 135 Az ablakot a közelmúltban restaurálták, eredeti elemeit részben másolatokkal pótolták.
- 136 *Dercsényi*, 1961, 80.
- 137 *Marosi*, 1984, 124.
- 138 *Marosi*, 1984, 103, Abb. 226.
- 139 *Marosi*, 1984, 152, 204, Abb. 219. A pillérfő töredékeinek pilisi eredetéről lásd a sorozat következő kötetének vértesszentkereszti tanulmánya 117. jegyzetét.
- 140 *Entz*, 1966, 23. és 24. kép.
- 141 *Entz*, 1966, 24. kép.
- 142 *Takács*, 2000, 32. kép.
- 143 *Takács*, 2000, 16. kép.

- ¹⁴⁴ *Entz*, 1966, 26. kép.
- ¹⁴⁵ *Takács*, 2000, 35. kép.
- ¹⁴⁶ *Marosi*, 1984, 232, Abb. 233.
- ¹⁴⁷ *Hamann*, 1955, II, 145/a kép.
- ¹⁴⁸ A fejezetet lásd a következő kötet esztergomi tanulmányában: 18., 19. kép.
- ¹⁴⁹ Lásd a következő kötet esztergomi tanulmányában: 30. kép.
- ¹⁵⁰ A két fejezet a sorozat következő kötetének esztergomi tanulmányában: 1., 6. kép.
- ¹⁵¹ *Vöge*, 1902. Legutóbb Renzo Grandi a Ghirlantina kapcsán tért ki provence-i kapcsolatokra: *Grandi*, 1984, 549–554.
- ¹⁵² A fejezetet lásd a sorozat következő kötetének vértesszentkereszti tanulmányában: 20. kép.
- ¹⁵³ 52., 53. kép a sorozat következő kötetének vértesszentkereszti tanulmányában.
- ¹⁵⁴ *Hamann*, 1955, I, 359 kép.
- ¹⁵⁵ *Hamann*, 1955, II, 149/a, b. kép.
- ¹⁵⁶ A fejezetet lásd a sorozat következő kötetének vértesszentkereszti tanulmányában: 32. kép.
- ¹⁵⁷ *Bozóki*, 1995, 2. rajz és *Árpád-kori kőfaragványok*, 199.
- ¹⁵⁸ *Mons Sacer*, II. 18c kép.
- ¹⁵⁹ A levéltípus reimsi kapcsolatáról: *Takács*, 1996, 225. skk.
- ¹⁶⁰ *Raffay*, 2003, 237–239, IV. 1., IV. 5. kép.
- ¹⁶¹ Idézi: *Németh*, 1992, 58–59.
- ¹⁶² *Németh*, 1992, 242.
- ¹⁶³ *Kalapis*, 1995, 32.
- ¹⁶⁴ Uo.
- ¹⁶⁵ *Henszlmann*, 1871, 37.
- ¹⁶⁶ *Henszlmann*, 1871, 41.
- ¹⁶⁷ *Dercsényi*, 1961, 80., 84.
- ¹⁶⁸ *Marosi*, 1984, 123.
- ¹⁶⁹ A művészeti kapcsolatok Aracs és Vértesszentkereszt között nem a véletlen eredményei. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a Csákoknak az aracsi rom földrajzi környezetében is létezett birtokuk. Csesztreget, amely a mai Csősztelekkel azonosítható, Csák (I.) Miklós az 1231-es végrendeletében említi, és két fiának adományozza közös használatra. Vö. *Karácsonyi*, 1900, 332. és *Györffy*, 1987, 310.

¹⁷⁰ Esztergom emiliei kapcsolatait Sauerländer Marosi monográfiájáról írott recenziójában már hasonlóan ítélte meg *Sauerländer*, 1986, 289., vö. *Marosi* 1994b, 20.

¹⁷¹ *Lővei*, 1992, 7.

¹⁷² *Lővei*, 1992, 6.

RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Árpád-kori kőfaragványok: Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus / István Király Múzeum. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest-Székesfehérvár, 1978

Bakay, 1985: Bakay Kornél: Somogyvár. Bencés apátság romjai. Budapest, 1985

Bakay, 1992: Bakay Kornél: Szent László somogyvári apátsága és a somogyi ispáni vár. In: Műemlékvédelem, XXXVI, 1992, 2, 106–110.

Bakó, 1993: Bakó Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Budapest, 1993

Bárány, 1835: Bárány Ágoston: Aracs. In: Társalkodó, 24, 1835. március 25., 96.

Bárány, 1837: Bárány Ágoston: A vándor titkai. In: Társalkodó, 74, 1837. szeptember 16., 295.

Bárány, 1845: Bárány Ágoston: Torontálmegye hajdana. Buda, 1845

Berecz, 1970: Id. Berecz Sándor: Pusztatemplom. Egy darab Szentföld. Az aracsi bencés apátság története. Temerin, 1970

Bozóki, 1995: Bozóki Lajos: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítás-történetéhez. In: Műemlékvédelem, XXXIX, 1995, 2, 81–97.

Чанак-Медић, 1974: Чанак-Медић, Милка: Средњовековна црква у Арачи. Увод са историографијом. Ин: Зборник за ликовне уметности, 10, 1974, 17–52.

Csányi–Lux, 1939a: Csányi Károly, Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Ócsa. Református templom. In: Technika, 1939, 2., 51–56.

Csányi–Lux, 1939b: Csányi Károly, Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Ócsa. Református templom. In: Technika, 1939, 3., 113–116.

Csányi–Lux, 1939c: Csányi Károly, Lux Géza: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Ócsa. Református templom. In: Technika, 1939, 4., 151–156.

Csemegi, 1958: Csemegi József: Az aracsi kő. In: Archaeológiai Értesítő, 85, 1958, 2., 174–190.

Dercsényi, 1961: Dercsényi Dezső: A román stílusú művészet fénykora. In: A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. Dercsényi Dezső, Budapest, 1961, 51–130.

Durliat, 1969: Durliat, Marcel, Allégre, Victor: Pyrénées romanes. 1969

Emlék márványból vagy homokkőből: Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Válogatta, fordította és az előszót írta: Marosi Ernő, Budapest, 1976

Entz, 1958: Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958

Entz, 1963: Entz Géza: A kerci (cirçai) cisztercita építőműhely. In: Művészettörténeti Értesítő, XII, 2–3, 1963, 121–147.

Entz, 1966: Entz Géza: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa / A kalocsai székesegyház faragványai. In: Bulletin de Musée Hongrois des Beaux-Arts, 28, 1966, 31–56, 134–144.

Focillon, 1982: Focillon, Henri: A formák élete. In: Focillon, Henri: A formák élete. A nyugati művészet. Budapest, 1982, 9. Fordította: Vajda András.

Galavics, 1980: Galavics Géza: A történeti téma. In: Művészet Magyarországon 1780–1830. Katalógus/Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Szabolcsi Hedvig, Galavics Géza, Budapest, 1980, 63–71.

Gerecze, 1896: Gerecze Péter: Néhány árpádkori templomunk. (Aracs, ócsa, Ó-Bars, Börzsöny, Deák-Monostor, Gyulafehérvár, Harina). In: Archaeológiai Értesítő, XVI, 1896, 310–316.

Gerevich, 1938: Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938

Grandi, 1984: Grandi, Renzo: I Campionesi a Modena. In: Lanfranco e Wiligelmo.

Győrffy, 1987: Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság. Budapest, 1987

Hamann, 1955: Hamann, Richard: Die Abteikirche von St. Gilles und ihre künstlerische Nachfolge. Berlin, 1955, I–II.

Hampel, 1897a: Hpl.(Hampel József): A N. Múzeumi régiségtár gyarapodása. In: Archaeológiai Értesítő, Úf. 17, 1897, 86–87.

Hampel, 1897c: Hampel József: A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban II. Budapest, 1897

Henszlmann, 1871: Henszlmann Imre: Archaeológiai kirándulás Csanádra. In: Archaeológiai Közlemények, VIII, 1871, 1–50. [Az aracsi templomról szóló rész: 39–49.]

Henszlmann, 1876: Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílus mű-emlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876

Ipolyi, 1873: Ipolyi Arnold: Magyarország középkori emlékszerű építészete. Előadva a Magy. Tudom. Akadémia XX. ünnepélyes közülésén. Dec. XXII. MDCCCLXI. In: Ipolyi Arnold Magyar műtörténelmi tanulmányai. Budapest, 1873, 3–62.

Jantzen, 1989: Jantzen, Hans: Francia gótikus székesegyházak. Chartres, Reims, Amiens. Budapest, 1989

Kalapis, 1995: Kalapis Zoltán: Az aracsi Pusztatemplom. In: Kalapis Zoltán: Történelem a föld alatt (948–1848). Újvidék, 1995, 31–61.

Kalapis, 1996: Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz. Karátsanyi László. In: Magyar Szó, 1996. 4. 13., 12.

Kalapis, 2001a: Kalapis Zoltán: A táblabíróvilág torontáli akadémi-kusa: Bárány Ágoston. In: Kalapis Zoltán: Lentségi arcképcsarnok. Újvidék, 2001, 149–168.

Kalapis, 2001b: Kalapis Zoltán: Bánát historikusa: Szentkláray Jenő. In: Kalapis Zoltán: Lentségi arcképcsarnok. Újvidék, 2001, 182–193.

Karácsonyi, 1900: *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900

Knauz, 1890: *Knauz Nándor*: A Garam-melletti Szent Benedek-i apátság. Budapest, 1890

Kozák, 1993: *Mezősiné dr. Kozák Éva*: A vértesszentkereszti apátság. Budapest, 1993

László-Raffay, 1994: *László Gergely, Raffay Endre*: Aracs (Arača), a Medieval Benedictine Monastery Church. In: Stredná Európa/Mitteleuropa 2. Umenie-Regióny-Vztahy/Kunst-Regionen-Beziehungen. Studentenkolloquium 10–11. Szerk. Oriško, Štefan. Bratislava, 1994, 39–53.

Lóvei, 1992: *Lóvei Pál*: A tömött vörös mészkő-„vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. In: *Ars Hungarica*, 20, 1992, 3–28.

Lyka, 1981: *Lyka Károly*: A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800–1850. Budapest, 1981

Magyarország műemlékei II. Szerk. Báró Forster Gyula. Budapest, 1906

Мано-Зиси, 1953: Мано-Зиси, Ђорђе: Прилог испитивању Араче. Ин: Рад војвођанских музеја, II, 1953, 76–84.

Marosi, 1982: *Marosi, Ernő*: Franziskanische Architektur in Ungarn. In: 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Katalog / Niederösterreichische Landesausstellung. Kremsstein, 1982, 461–470.

Marosi, 1984: *Marosi, Ernő*: Die Anfänge der gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest, 1984

Marosi, 1994a: *Marosi Ernő*: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994, 39–58.

Marosi, 1994b: *Marosi Ernő*: Esztergom középkori Szent Adalbert székesegyháza – tíz év múltán. In: *Limes*, 1994, 3, 13–28.

Mezey, 1958: *Mezey László*: Az aracs kő olvasásához. In: *Archaeológiai Értesítő*, 85, 1958, 2., 189–190.

Michler, 1980: *Michler Jürgen*: Zur Stellung von Bourges in der gotischen Baukunst. In: *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 41, 1980, 27–86.

Mons Sacer: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996, 131–142.

Nagy, 1859: Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1859

Нађ, 1953: Нађ, Шандор: Арача. Ин: Рад војвођанских музеја, II, 1953, 85–91.

Nagy, 1979: Nagy Sándor: Parallelen des Steines von Aracs in der Wojwodina. In: Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1979, 11–13.

Németh, 1992: Németh Lajos: Törvény és kétely. Budapest, 1992

Пантић, 1964: Пантић, Милан К.: Проблем Араче у научној литератури. Ин: Рад војвођанских музеја, 12–13, 1964, 141–150.

Petrović, 1975: Petrović, Miomir: Arača, Novi Bečeј – srednjovekovna bazilika. In: Arheološki pregled, 17, 1975, 137–138.

Petrović, 1976: Petrović, Miomir: Arača, Novi Bečeј – srednjovekovna bazilika. In: Arheološki pregled, 18, 1976, 126–127.

Petrović, 1978: Petrović, Miomir: Arača, Novi Bečeј – srednjovekovna bazilika. In: Arheološki pregled, 20, 1978, 135–136.

Петровић, 1978–79: Петровић, Миомир: Питање публикације Араче. Ин: Грађа за проучавање споменика културе Војводине VIII–IX, 1978–79, 333–342.

Rados, 1931: Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest, 1931

Radnóti, 1989: Radnóti Sándor: Magyar folyóiratillusztrációk 1850–1867. In: Művészet Magyarországon 1830–1870 I. Szerk. Szabó Júlia, Széphelyi F. György, Budapest, 1989, 149–155.

Raffay, 1996: Raffay Endre: Az aracsi romok felfedezése. In: Hírmondó, 82, 1996. 8. 31. 23–26.

Raffay, 1997: Raffay Endre: Az aracsi templom. Szakdolgozat. 1997 (Kézirat a budapesti ELTE Művészettörténeti Intézete Könyvtárában)

Raffay, 1998a: Raffay Endre: Kérdések és válaszok az aracsi templomról – 1. A kérdések. In: Magyar Szó (Kilátó), XXXVII, 1998. 8. 15. 8.

Raffay, 1998b: *Raffay Endre*: Kérdések és válaszok az aracsi templomról – 2. A válaszok. In: Magyar Szó (Kilátó), XXXVII, 1998. 8. 22. 8.

Raffay, 1998c: *Raffay Endre*: Aracs, Esztergom, Modena. In: Magyar Szó (Kilátó), XXXVII, 1998. 12. 15. 8.

Raffay, 2000: *Raffay Endre*: Az aracsi templom. In: A középkori Dél-Alföld és Szer, 449–474.

Raffay, 2003: *Raffay Endre*: Magyarországi növénydíszes fejezetfaragványok az 1200 körüli évtizedekben, valamint kompozíciós összefüggések és stílusrétegek az esztergomi és a pilisszentkereszti művészeti körökben. I–II. Doktori disszertáció. Kézirat az ELTE Művészettörténeti Intézetének Könyvtárában, Budapest, 2003

Raffay, 2004: *Raffay Endre*: Az aracsi templomrom. In: Hid, LXVIII, 2004, 9, 1244–1262.

Rostás, 1998: *Rostás Tibor*: A kerci XIII. századi műhely formakincse. Szakdolgozat. Kézirata az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Intézetének Könyvtárában, Budapest, 1998

Sauerländer, 1986: *Sauerländer, Willibald*: Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. (recenzió) In: Cahiers de Civilisation Médiévale, 29, 1986, 289.

Stanojević, 1996: *Stanojević, Nebojša*: Srednjovekovna naselja u Vojvodini. Novi Sad, 1996

Szabó, 1989: *Szabó Júlia*: Tájrajzolás és tájfestészet. In: Művészet Magyarországon 1830–1870 I. Szerk. Szabó Júlia, Széphelyi F. György, Budapest, 1989, 128–133.

Szentkláray, 1915: *Szentkláray Jenő*: Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái. Emlékezés Dél-Magyarország első magyar történetírójáról. In: Értekezések a történelmi tudományok köréből. Szerk. Pauer Imre, Fejérfpatak László, Budapest, 1915, 499–605.

Takács, 1996: *Takács Imre*: Pannonhalma újjáépítése a XIII. században. In: Mons Sacer, 170–236.

Takács, 2000: Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában – újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. In: A középkori Dél-Alföld és Szer, 305–335.

Tóth, 1980: Tóth Sándor: Felsőörs késő román templomtornya. Rekonstrukció. In: Művészet, XXI, 1980, 2, 22–26.

Tóth, 1983: Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. In: Építés-Építészettudomány, XV, 1983, 1–4, 391–428.

Tóth, 1998: Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában. In: Kopány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998, 49–73.

Tóth, 2000: Tóth Sándor: Az aracsi kő rokonsága. In: A középkori Dél-Alföld és Szer, 429–447.

Vöge, 1902: Vöge, Wilhelm: Der provençalische Einfluss in Italien und das Datum des Arler Porticus. In: Repertorium für Kunstwissenschaft, XXV, 1–2, 1902, 409–429.

Veliki Bečkerek: Veliki Bečkerek. Petrovgrad. Zrenjanin. Szerk. Stanić, Radiša, Zrenjanin, 1995

Wagner-Rieger, 1956–57: Wagner-Rieger, Renate: Die italienische Baukunst zur Beginn der Gotik. I–II. Graz–Köln, 1956–57.

ÉLETRAJZ

„Bölcsészdoktor vagyok, a főösleges tudományok tudora, és mindennel foglalkozom, ami rendes embernek nem jut az eszébe.” (Szerb Antal: *A Pendragon legenda*)

1972-ben születtem Zentán. Alap- és középfokú tanulmányaimat szülővárosomban végeztem. A művészettörténet iránti érdeklődésem már korán megmutatkozott. 1991-ben a Kemény Zsigmond Alapítvány ösztöndíjasaként kerültem Budapestre. A Nemzetközi Előkészítő Intézetben eltöltött egy év után iratkoztam be az

Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékére. 1997-ben *Az aracsi templom* című, Tóth Sándor vezetésével írt szakdolgozattal és a Magyar Nemzeti Galériában eltöltött szakmai gyakorlatot követően magiszteri diplomát szereztem. A doktori tanulmányaimat ugyanebben az évben Marosi Ernő akadémikus professzor felügyeletével kezdtem meg. Bölcsészdoktori fokozatomat a 2003-ban befejezett *Magyarországi növénydíszes fejezetfaragványok az 1200 körüli évtizedekben, valamint kompozíciós összefüggések és stílusrétegek az esztergomi és a pilisszent-*

kereszti művészeti körökben című disszertációm 2004-ben történt megvédése által nyertem el.

Az elsősorban a középkor művészetével foglalkozó kutatásaimat az egyetemi és a doktori iskolai évek alatt, majd azt követően is, tanulmányútjaim segítették. 1996-ban a Horváth Béla Alapítvány támogatásával emiliai tanulmányokat folytattam, amelyeket Milánó környékiek követtek. 1998-ban Toscanában, majd Provence-ban kutattam. A 2001/2002-es tanévet a cambridge-i St. Edmund's College-ban töltöttem. A Magyar Ösztöndíj Bizottság Állami Eötvös-ösztöndíjasaként 2003/2004-ben a fiesolei European University Institute vendégkutatójaként Firenzében tevékenykedtem.

RAFFAY Endre

Raffay Endre

AZ ARACSI TEMPLOMROM

Forum Könyvkiadó

Újvidék

2005

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

27-523.4(497.113)''12''

726.54(497.113)''12''

904(497.113)''12''

RAFFAY, Endre

Az aracsi templomrom / Raffay Endre ; [a fotók és a reprodukciók a szerző munkái]. – Újvidék : Forum, 2005 (Újvidék : Magyar Szó Kft. Forum Nyomda). – 121 p. : ill. ; 18 cm – (Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről ; 1)

Példányszám: 400. – Jegyzetek: 103–109. p. – Irodalom

ISBN 86-323-0632-4

a) Crkva Arača – 13. v. b) Arheološka nalazišta – Crkva Arača – Novi Bečej

COBISS.SR-ID 203555847

A kiadásért felel Bordás Győző főszerkesztő / Recenzensek: Kalapis Zoltán és Tóth Sándor / Szerkesztő: Fischer Jenő / Tördelő- és képszerkesztő: Csernik Előd / Korrektor: Buzás Márta / Példányszám: 400 / Készült a Magyar Szó Kft. Forum Nyomdájában Újvidéken, 2005-ben